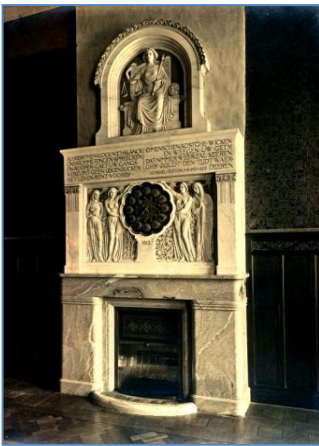

Directiekantoren en directiekamers in Nederland tussen 1890 en 1930

Masterthesis van Melchior J. Meihuizen, stdnr. 3245381
voor de studie Kunstgeschiedenis met de specialisatie
Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de
Universiteit Utrecht.
Thesisbegeleider dr. P.T.E.E. Rosenberg, maart 2014.

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 3
Hoofdstuk I	
1.1 De economische ontwikkeling van Nederland tussen 1890 en 1930	p. 5
1.2 Van Firma naar NV	p. 7
Hoofdstuk II	
2.1 De voorgeschiedenis van het kantoorgebouw in Nederland	p. 8
2.2 De ontwikkeling van het kantoorgebouw in Nederland van 1870-1970	p. 9
2.3 De ontwikkeling van het directiekantoor en de directiekamer	p. 11
2.4 De kantoorinrichters	p. 12
2.5 Het appartement en het ensemble	p. 13
Hoofdstuk III	
3.1 De Effectenbeurs in Amsterdam	p. 15
3.2 Handels Vereniging Amsterdam	p. 19
3.3 Het Elevatorhuis in Rotterdam	p. 24
3.4 Het Scheepvaarthuis in Amsterdam	p. 29
3.5 Bataafse Petroleum Maatschappij in Den Haag	p. 35
3.6 Nederlandse Handel-Maatschappij in Amsterdam	p. 39
3.7 Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat	p. 44
3.8 De Drie Hoefijzers in Breda	p. 49
3.9 Nutsspaarbank Kampen	p. 54
3.10 De Van Nellefabriek in Rotterdam	p. 58
Hoofdstuk IV	
Conclusies	p. 63
Bibliografie en bronnen	p. 65
Illustratieverantwoording	p. 67
Bijlage architectuurstijlen	p. 72
Bijlage representatieplattegronden	p. 75
Bijlage inventarisatie bedrijfs- en kantoorgebouwen uit de onderzoeksperiode	p. 86
Bijlage groslijst met overgeleverde directiekantoren uit de onderzoeksperiode	p. 93

Voorwoord

In het kader van de masterthesis voor mijn studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht, met de specialisatie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg, heb ik onderzoek gedaan naar de directiekantoren en directiekamers van het Nederlandse bedrijfsleven uit de periode 1890-1930.

De keuze voor het onderwerp vloeit voort uit mijn werkzame leven, waarin ik mij gedurende meer dan drie decennia (1970-2000) met commercieel onroerend goed heb bezig gehouden. De verhuur en verkoop van kantoorgebouwen speelden hierin een belangrijke rol. Hoewel zij in Rotterdam een uitzondering waren, betroffen het zo nu en dan ook vooroorlogse gebouwen. Aan kunsthistorische en architectuurhistorische aspecten werd hierbij door gebrek aan kennis en of het ontbreken van documentatie, niet of nauwelijks aandacht geschonken. In die jaren werden zij vanuit commercieel oogpunt eerder als een nadeel dan als een voordeel ervaren.

Voor de onderzoeksperiode is gekozen, omdat het Nederland tussen 1890 en 1930 economisch zeer voor de wind ging, met name het bedrijfsleven maakte in die periode een enorme expansie en diversificatie door. Er ontstonden vele nieuwe bedrijfstakken, zoals de metaalindustrie, de elektrotechnische industrie, de textielindustrie, het verzekeringswezen en de voedingsmiddelenindustrie. De hiervoor benodigde huisvesting diende bij gebrek aan bestaande, nieuw gebouwd, c.q. ontwikkeld te worden. Hierdoor ontstond er een enorm scala aan nieuwe typologieën in het bedrijfsmatig onroerend goed. De bedrijven namen hierbij de gelegenheid te baat om zich met behulp van architectuur van de 'concurrentie' te onderscheiden en zich in het 'straatbeeld' te manifesteren. Daarnaast bood deze 'nieuwbouw' de directies de mogelijkheid om bezoekers en personeel middels hun directiekantoren te imponeren en de statuur en rijkdom van 'hun' bedrijven en van hun functies te accentueren. Kunsthistorisch is het onderwerp interessant, omdat de directiekantoren en directiekamers niet tot nauwelijks onderzocht zijn en in redengevende omschrijvingen als zodanig niet als een kunsthistorisch fenomeen behandeld worden.

Centraal in het onderzoek staan de beide volgende vragen:

Waardoor zijn de directiekantoren en directiekamers, zoals die zich in de onderzoeksperiode manifesteerden, ontstaan en wat leidde tot de bloei van dit cultuurhistorische fenomeen in de 'bedrijfshuisvesting'?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn in hoofdstuk I de ontwikkelingen die tot de economische bloei van Nederland in de onderzoeksperiode hebben geleid, behandeld. Veel feitenmateriaal is hierbij ontleend aan *Hoofdlijnen van de economische geschiedenis van Nederland, 1900-1990* van Willem Boeschoten. In hoofdstuk II wordt de ontwikkeling van het kantoorgebouw in Nederland vanaf de zestiende eeuw tot en met 1930 nader onder de loep genomen. Hierbij was *Het kantoor in de loop der eeuwen van A.J. Marx* leidend en werd *De Directiekamer* van Peter Nijhof meermaals geraadpleegd.

In hoofdstuk III worden tien directiekantoren uit de onderzoeksperiode in de context van 'hun' kantoorgebouw in chronologische volgorde gepresenteerd. Tijdens het hiervoor benodigde onderzoek werd de door Marx in *Het kantoor in de loop der eeuwen* geponeerde stelling, dat er in de 'literatuur' aan directiekantoren geen aandacht besteed is, bewaarheid. Daarom was het noodzakelijk om de overgeleverde bedrijfs- en kantoorgebouwen van het Nederlandse bedrijfsleven uit de onderzoeksperiode te inventariseren. Voor deze inventarisatie is intensief gebruik gemaakt van *Het Nederlands Economisch Cultureel Archief* (Deel 1 tot en met 8, 1951-1965), samengesteld door W. van den Berg en *Bedrijven, die ons land groot maakten* van Gerjan Heij, alsmede

incidenteel van *Bibliotheek voor de Moderne Hollandsche Architectuur* van A. Jacot. De inventarisatie leverde een lijst met circa 100 bedrijven op, waarvan de bedrijfs- en of kantoorgebouwen in één of andere vorm zijn overgeleverd. Hieruit kon een groslijst met dertig gebouwen met overgeleverde directiekantoren en/of directiekamers worden samengesteld. De inventarisatie en de groslijst zijn beide in een bijlage gepubliceerd en wel op pagina 84, respectievelijk 91. Uit de groslijst zijn op basis van de selectiecriteria 'stijl, architect, gaafheid, ensemble en toegankelijkheid' tien overgeleverde directiekantoren geselecteerd en nader onderzocht. De kamersamenstelling c.q. appartementsindeling van deze directiekantoren is in de bijlage representatieplattegronden vanaf pagina 74 optisch weergegeven. In hoofdstuk IV wordt de conclusie uit het onderzoek nader toegelicht.

Hoofdstuk I

1.1 De economische ontwikkeling van Nederland tussen 1890 en 1930

De industriële revolutie die in Nederland grosso modo tussen 1850-1870 plaatsvond, circa vijftig jaar later dan in België en circa honderd jaar later dan in Engeland, leidde tot industrialisatie en diversificatie van het bedrijfsleven. De opkomst van het vrije ondernemerschap, onze functie als doorvoerhaven voor het zich sterk ontwikkelende Duitse achterland (Ruhrgebied), de enorme ontwikkeling van Nederlands-Indië als import- en exportland, de aanleg van grote infrastructurele werken zoals het Noordzeekanaal (1865-1876) en de Nieuwe Waterweg (1865-1872) en de aanleg van spoorwegen speelden hierbij een uitermate belangrijke rol.

In de landbouw werd na 1895 op grote schaal gerationaliseerd en gereorganiseerd.¹ Groente- en fruitteelt namen een enorme vlucht en de producten werden via veilingen verhandeld. Coöperaties, zowel op het gebied van de fabrieksmatige verwerking van agrarische producten, als op bancair gebied (boerenleenbanken), doen hun intrede. De kapitaalgoederenindustrieën begonnen te floreren en de voortschrijdende industrialisatie leidde tot specialisatie, schaalvergroting en nieuwe producten, zoals bijvoorbeeld gloeilampen en margarine. Het scheepvaartbedrijf groeide tussen 1890 en 1910 explosief met 240%, openbare nutsbedrijven zagen het levenslicht en de winning van steenkool werd ter hand genomen. Tot 1895 speelde het bankwezen in deze economische ontwikkelingen een bescheiden rol. Echter, toen de economische groei na 1895 versnelde en vele bedrijven in naamloze vennootschappen werden omgezet, breidde het bankwezen zich middels specialisaties (middenstands- en incassobanken) en filiaalstelsels (coöperatieve banken) snel uit. Van overheidsbemoeienis was tot dan toe nog nauwelijks sprake. Ondanks de crises in 1906 en 1907 en een 'boom' tussen 1909 en 1913, kon tot de eerste wereldoorlog gesproken worden van een rustige en gestage groei.

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog op 3 augustus 1914 leidde in eerste instantie tot sterke monetaire reacties en koersdalingen, die op 19 februari 1915 tot sluiting van de effectenbeurs leidde. De prijzen stegen en krediet werd door contante betaling vervangen, wat een grote vraag naar baar geld opleverde. De grote bankinstellingen richtten een steunsyndicaat op en verleenden noodkredieten om de onrust te temperen. Een vergrote bankbiljettencirculatie bracht de minimale gouddekking van 40% naar 20% terug. Het commerciële bankwezen maakte een spectaculaire groei door, doordat het valutabedrijf sterk in omvang toenam. Voorschotten in rekening courant stegen en de discontomarkt nam door het (tijdelijk) terugvallen van Londen als internationaal financieel centrum, sterk in betekenis toe. In 1918 werd de Postcheque- en Girodienst opgericht om giraal betalingsverkeer voor zeer velen mogelijk te maken.

Ten gevolge van de onbeperkte duikbootoorlog viel in 1917 het overzeese goederenverkeer goeddeels weg. Er ontstonden schaarsteverschijnselen, die loon- en prijsstijgingen en een ernstige stagnatie van de industrie tot gevolg hadden. Hierdoor werden overheidsingrepen in het economisch leven noodzakelijk. De tekorten aan voedingsmiddelen leidden tot distributie, het gebrek aan grond- en hulpstoffen voor de landbouw noopten tot de oprichting van crisisbureaus en de werkloosheid dwong de overheid de snel slinkende werkloosheidskassen aan te zuiveren. De overheidsuitgaven stegen snel. Als klap op de vuurpijl annuleerde het Sovjetbewind in 1917 de Russische

¹¹ In 1895 eindigde de landbouwcrisis tengevolge van goedkope Amerikaanse graanimporten.

staatsschuld, waardoor in Nederland een bedrag van fl. 940,-- miljoen verloren ging, wat op dat moment 5% van het nationale vermogen bedroeg

De eerste wereldoorlog had voor de Nederlandse economie belangrijke gevolgen, ondanks dat wij er niet aan deelnamen. Het prijsniveau was blijvend gestegen, waardoor met name de concurrentiepositie van de landbouw ernstig werd aangetast. Desalniettemin herstelde de Nederlandse economie zich na de eerste wereldoorlog voortvarend. Door loonsverhogingen en arbeidstijdverkorting (1915, invoering 45-urige werkweek) en de instroom van buitenlands vluchtkapitaal, tengevolge van de internationale valutachaos, leidden tot inflatoire impulsen en een verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie. De winsten van het bedrijfsleven daalden sterk, met name in de scheepvaart. De Rotterdamsche Bankvereniging kwam in liquiditeitsproblemen en een aantal kleinere banken ging in liquidatie. Dit leidde tot sanering (van overheidswege) van het bankwezen en de oprichting van de Nederlandse Middenstandsbank. Nederland verkeerde van 1920 tot 1923 in een depressie, waarin prijsdalingen de rentabiliteit van het bedrijfsleven aantastten en de werkeloosheid tot 4,5% steeg. Vanaf 1925 trad herstel op en Nederland keerde met Engeland terug naar de gouden standaard. In de periode 1923 en 1929 groeide het nationale inkomen met gemiddeld 5% per jaar en ontwikkelden de overheidsfinanciën zich evenwichtig. De staatsschuld daalde en er heerste een vrijwel volledige werkgelegenheid. Ondanks deze bloeiperiode had de scheepvaart te kampen met hevige internationale concurrentie door de inzinking van de vrachtenmarkt in 1927 en de economische teruggang in Nederlands-Indië.²

Tenslotte, het inwoneraantal van Nederland nam tussen 1875 en 1925 van drieënhalf miljoen tot zeven miljoen mensen toe, een stijging van 100%, het hoogste percentage in Europa.³

Philip James de Loutherbourg (1801) 'Coalbrookdale by Night', Science Museum, Londen. Een zinnebeeldige voorstelling van de Industriële Revolutie.

² Willem Boeschoten, *Hoofdlijnen van de economische geschiedenis van Nederland, 1900-1990*, Amsterdam 1992, pp. 7-24.

³ Nederland is in die periode buiten de oorlogen van 1870 en 1914-1918 gebleven.

1.2 Van Firma naar NV

Het Nederlandse bedrijfsleven voerde gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw haar economische activiteiten in rechtsvormen als eenmanszaak, maatschap en vennootschap onder firma uit. Deze rechtsvormen, die rechtspersoonlijkheid ontbeerden, hadden hoofdelijk aansprakelijkheid van maten en firmanten voor de schulden van de onderneming tot gevolg. Toch was de Naamloze Vennootschap (NV), als rechtsvorm met een beperkte aansprakelijkheid, al sinds 1838 in het wetboek van koophandel opgenomen. De NV had een in aandelen verdeeld maatschappelijk kapitaal, dat op de effectenbeurs verhandeld kon worden en was naamloos, omdat er geen verplichting bestond tot het bijhouden van een aandeelhoudersregister (anonieme aandeelhouders). Dit maakte de NV een zeer geschikt vehikel voor zowel het anoniem en grootschalig aandeelhouderschap, als voor het aantrekken van vreemd vermogen op de 'beurs'. Het aanvankelijk geringe enthousiasme voor de NV kan verklaard worden uit de oprichtingsvereisten, zoals een notariële oprichtingsakte en een koninklijke bewilliging, die als hindernissen ervaren werden. Toen de bedrijven echter rond het 'fin de siècle' groter werden en de risico's voor de maten en firmanten navenant stegen, werd veelvuldig voor de NV gekozen.

Een NV kent drie bestuurslagen: Algemene Vergadering van Aandeelhouders (AVA), een vergadering van eigenaren, waarin de RvB rekening en verantwoording aflegt over het gevoerde beleid, de Raad van Bestuur (RvB), die de dagelijkse leiding in handen heeft en de Raad van Commissarissen (RvC), die toezicht op de RvB uitoefent. Voor deze derde bestuurslaag werden met name tijdens de onderzoeksperiode de directiekantoren met een commissarissenkamers uitgebreid.⁴

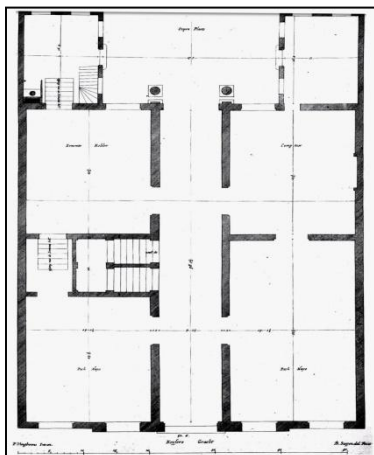
Kantoorgebouw Drie Hoefijzers, commissarissenkamer.

⁴ W.C.L. van der Grinten en Carel Asser, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 2, De Rechtspersonenrecht*, Zwolle 1991, pp. 1-8.

Hoofdstuk II

2.1 De voorgeschiedenis van het kantoorgebouw in Nederland

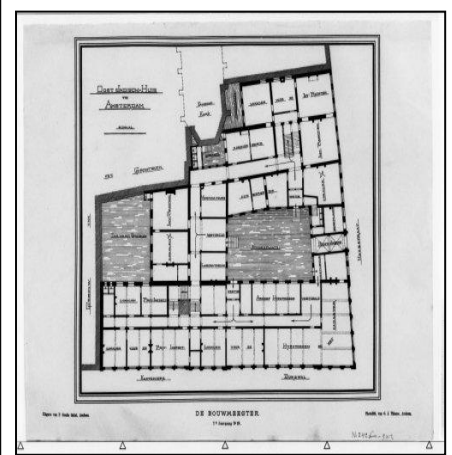
In de 'Nederlanden' deed het kantoor(-gebouw) vanaf de zestiende eeuw in de handelssteden zijn intrede. Het kantoorgebouw uit die dagen kan typologisch onderverdeeld worden in het kantoor-aan-huis en het zelfstandige kantoorgebouw. De eerste categorie betrof de kantoren van de kooplieden, de tweede de bestuurs- en administratiegebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën en de grote handelshuizen. De eerste hadden een kantoorkamer op de bel-etage, de tweede werden met een traditionele plattegrond om een binnenplaats gebouwd. Tot in de 18de eeuw veranderde er weinig aan dit beeld en ondanks economische stagnatie bleef met name Amsterdam internationaal gezien een belangrijke (kantoren-)stad. Wel werden de kantoren-aan-huis steeds overdadiger ingericht, zie het portret van koopman Jan Gildemeester, terwijl zich in de grote kantoorgebouwen uit de sobere klerkenzalen, zogenaamde chefkamers ontwikkelden, die een geheel eigen ontwikkeling zouden doormaken.⁵ In Nederland werd het kantoorgebouw pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, circa zestig jaren later dan in Londen en New York, als een zelfstandig bouwtype voor het opkomende bedrijfsleven ontwikkeld.⁶

Plattegrond kantoor-aan-huis. Keizersgracht 577 te Amsterdam.⁷ Het grachtenpand is in opdracht van koopman Isaïc Jan Nijs in 1665 gebouwd. Het comptoir (kantoor) van de koopman bevond zich in de middelste rechter kamer.

Portret Jan Gildemeester (1744-'99). Koopman en consul-generaal van Portugal in Amsterdam (1776-'99). Zittend naast een bureau met paperassen en een ganzenveer. Achtergrond: een draperie, een boekenkast met fraaie banden en een wereldbol.

Plattegrond traditioneel kantoorgebouw. Oost-Indisch Huis te Amsterdam. Een kantoorgebouw om een binnenplaats gebouwd.

Nb. Bulletin KNOB 100 (2001) 3, pp 93-99. Het Oost-Indisch Huis is in de 19de eeuw viermaal grondig verbouwd, (1811, 1815, 1831 en 1891. Volgens dr. P.T.E.E. Rosenberg mogelijk een afbeelding een verbouwingsontwerp van Rijksbouwmeester C.H.P. Peeters voor de UvA uit 1891. De oorspronkelijke, traditionele opzet en het hiërarchisch karakter van het voormalige Oost-Indisch Huis bleven onaangestast.

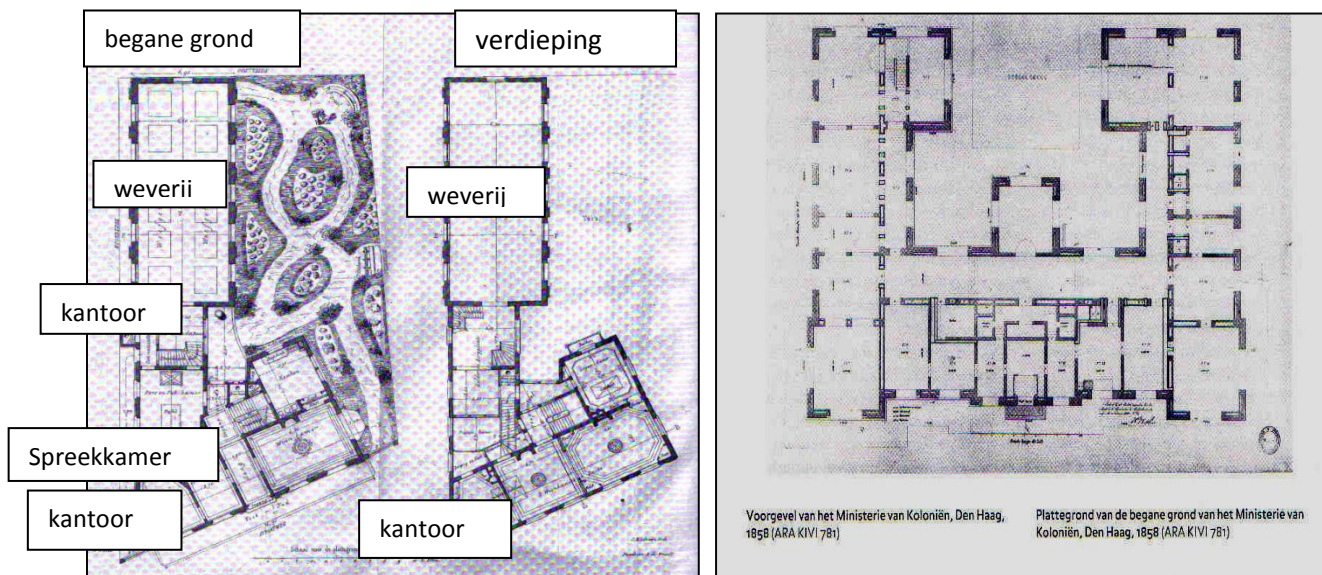
⁵ A.J. Marx, *Het kantoor in de loop der eeuwen*, Deventer 1980, pp. 50-54.

⁶ N. Pevsner, *A History Of Building Types*, Londen 1979, p. 213.

⁷ Ph. Vingboons, *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Leiden 1715² (1674), p. 53.

2.2 De ontwikkeling van kantoorgebouw van 1870 tot en met 1970

Tijdens en na de industriële revolutie (1850-1870) werden vele nieuwe productiegerichte ondernemingen opgericht. De bedrijfsgebouwen stonden vaak achter het huis van de ondernemer, terwijl in zijn woning kantoor gehouden werd. Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond er een scheiding tussen kantoor en productie. Enerzijds werden de ondernemersvilla's door het uitdijende aantal kantoorfuncties te klein voor een gemengde kantoor- en woonfunctie en anderzijds gingen de ondernemers de steden wegens stank en drukte meiden. De woning werd kantoor en het vrijstaande directiekantoor een feit. Daarnaast resulteerde de economisch bloei uit het 'fin de siècle' in schaalvergroting en modernisering van handel en scheepvaart, bank- en verzekeringswezen en de opkomst van post- en telegraafverkeer, nutsbedrijven en lagere (semi-)overheden. De behoefte aan zelfstandige huisvesting voor deze bedrijven en instellingen leidde tot de ontwikkeling van de typologie van het kantoorgebouw in kleine, grote, vrijstaande en verzamelgebouwen. Spoedig ging de factor representativiteit hierbij een belangrijke rol spelen, die culmineerde in de architectuur van het gebouw en het directiekantoor. De kleinere kantoren volgden veelal de ruimtelijke ordening van het woonhuis (patriciërswohnungen met kamers *en suite* en een zijingang), terwijl bij de grotere kantoren de vertrekken rond een binnenplaats gebouwd werden. Het waren traditionele kantoren met een hiërarchisch karakter, hetgeen wil zeggen dat de totale kantoorruimte onderverdeeld was in vertrekken (cellenkantoor) en dat de grootte en de aankleding en inrichting van een vertrek bepaald werd door de zwaarte van de functie van de gebruiker. De grotere kantoorgebouwen werden vanaf toen voorzien van centrale verwarming en elektrische verlichting, zoals in het kantoorgebouw van het ministerie van Koloniën (1859-1861) van W.N. Rose (1801-1877) en de 'Administratiegebouwen' I en II van de spoorwegen van respectievelijk N.J. Kamperdijk (1815-1887) uit 1875 en van J.F. Klinkhamer (1854-1928) uit 1893.

Links: textiel fabriek (1861) met kantoor-aan-huis. Niet benoemde kamers dienden voor wonen en slapen.
 Rechts: Ministerie van Koloniën (1851), traditioneel kantoor om een binnenplaats.

Het traditionele kantoor(-gebouw) met een hiërarchisch karakter kwam in Nederland ten tijde van de onderzoeksperiode pas tot volle wasdom en zou als typologie zo'n een kleine

eeuw maatgevend blijven.⁸ In eerste instantie ging het hierbij om 'kleinere' (tot ca. 1000 m²) kantoorgebouwen, die op bestaande kavels in de gevelwanden werden ingepast maar zich wel door eigentijdse architectuur onderscheidden. Een voorbeeld hiervan is The Marine Insurance Company (1901) aan het Rokin 69. Ten gevolge van stijgende grondprijzen en schaalvergroting in het bedrijfsleven traden er binnen deze nieuwe typologie al spoedig diversificaties op. De gebouwen gingen niet alleen 'de hoogte' in, zoals het 'Witte Huis' (1897-1898) in Rotterdam van W. Molenbroek (1863-1929), maar dijen binnen twintig jaar ook tot grote 'kantoorcolossen' over meerdere kavels uit, zoals de nieuwbouw van Nederlandse Handelmaatschappij (1920 -1926) aan de Vijzelstraat in Amsterdam van K.P.C. de Bazel (1869-1923).

The Marine Insurance Company (1901)

Het Witte Huis (1897-1898)

De Nederlandse Handelmaatschappij (1920-1926)

⁸ H.P. Berlage formuleerde in 1893 in het artikel 'Bouwkunst en impressionisme' uitgangspunten, waaraan eigentijdse 'impressionistische' bouwkunst diende te voldoen: massa, reliëf, een levendig silhouet en spaarzaam aangebracht beeldhouwwerk, zoals door hem bij de kantoorgebouwen van 'De Nederlanden van 1845' in Den Haag (1895-1896) en Amsterdam (1894-1895) toegepast.

In de zestiger jaren van de twintigste eeuw vond het traditionele kantoor met een hiërarchisch karakter zijn 'Waterloo' in het kantoorlandschap. Een concept, dat eind vijftiger jaren door het Duitse adviesbureau 'Quickborner Team' met de aanduiding 'Grossraumbüro' en 'Bürolandschaft' ontwikkeld werd. In kantoortuinen met straten en pleinen kwamen de veranderde opvattingen in het bedrijfsleven over de onderlinge relaties, de werkomgeving en de individuele ontplooiing tot uitdrukking (de vermaatschappeling van het bedrijf). Een goed voorbeeld hiervan is het hoofdkantoor van DHV, thans Royal Haskoning DHV te Amersfoort uit 1970. Dit in 2008 gerenoveerde gebouw is een ontwerp van D. Zuiderhoek (1911-1993) en is nog steeds operationeel.

Impressies van de kantoortuin van DHV (1970) aan de Laan 1914 te Amersfoort.

2.3 De ontwikkeling van het directiekantoor en de directiekamer

In de chefkamers in de kantoren uit het begin van de Gouden Eeuw deed zich in de kantoorhuisvesting in Nederland voor het eerst het fenomeen 'statussymbool' voor. De zwaarte van de functie kon vanaf toen zowel aan de grootte als aan aankleding en inrichting van het vertrek worden afgelezen. Fraaie bureaus, gestoffeerde leunstoelen, gepolijste vloeren, kostbare lambriseringen, lichtkronen, etsen, en schilderijen werden behoorden tot de standaardinrichting. In de achttiende eeuw werden de directiekamers zelfs rijker dan ooit ingericht. Zwarte eikenhouten bureaus en vergadertafels, met leer beklede stoelen, exquise lambriseringen onder Venetiaans leer, grote boekenkasten met uiterst fraaie banden, de aardbol in dubbele uitvoering en het kastje met de twaalfdelige Blaeu-atlas dienden om personeel en bezoekers te imponeren.⁹ Tot aan het begin van de industriële kwam hierin nauwelijks verandering.

De economische opbloei na de industriële revolutie leidde niet alleen tot verandering in deze staat van oplevering. De vloeren bleven weliswaar nog van hout, maar de plafonds werden gepleisterd, er kwam centrale verwarming en in de grote steden elektrische verlichting. Daarnaast ging het directiekantoor als zelfstandige eenheid onderdeel van het totale ontwerp uitmaken. Zij werden zodanig aangekleed en ingericht, dat zij de statuur van het bedrijf en de functie van de bestuurder(s) onderstreepten (*architecture parlante*). De aankleding van de hoofdentree en het centraal trappenhuis dienden hierbij

⁹ A.J. Marx, *Het kantoor in de loop der eeuwen*, Deventer 1980, p. 52.

als ondersteuning en tevens als visitekaartje van het bedrijf. In de gevelarchitectuur konden vormen, materiaalgebruik en decoraties naar het directiekantoor verwijzen.¹⁰ Niet zelden werden voor het directiekantoor gespecialiseerde ontwerpers geselecteerd, zoals T. Nieuwenhuis voor het Scheepvaarthuis. Zij ontwierpen zowel tapijten, betimmeringen, en deuren als wandbespanningen, meubilair en gebrandschilderde glas-in-loodramen. Soms nam de architect zowel het ontwerp van het exterieur als van het interieur voor zijn rekening, zoals K.P.C. de Bazel bij de Nederlandse Handel-Maatschappij, waardoor een 'Gesamtkunstwerken' konden ontstaan.¹¹

2.4 De kantoorinrichters

Gedurende de onderzoeksperiode waren in Amsterdam en Den Haag een aantal gespecialiseerde bedrijven actief op het gebied van de uitvoering van inrichtingsontwerpen voor zowel directiekantoren als scheepsinterieurs, hotels en paleizen. In Amsterdam waren dit de meubelfabrieken 't Woonhuys (1907-1930/1960) en J. H. Haag en Zn., alsmede het meubelatelier van Van Wisselingh en Co (1898-1924) en de meubelwerkplaats annex behangbedrijf en stoffeerderij van J.B. Hillen (opgericht in 1847). In Den Haag de 'Koninklijke Meubelfabriek P.H. Mutters & Zoon' (1816-1970) en 'H. Pander & Zonen' (1855-1985). Buiten de Randstad werd in 1901 in Zaltbommel de meubelfabriek 'Onder den Sint Maarten' (1901-1941) opgericht.

Meubelfabriek 't Woonhuys' was nauw verbonden met de 'Amsterdamse School' en voerde onder andere ontwerpen uit van Michiel de Klerk voor het directiekantoor van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij en de Java China Japan Lijn in het Scheepvaarthuis. Ook het door Harry Elte ontworpen directiekantoor van M. Saks & Co., commissionairs in diamanten, aan de Tulpstraat in Amsterdam werd door 't Woonhuys uitgevoerd. Tot 1918 was de fabriek aan de Vijzelstraat gevestigd, daarna aan de Prinsengracht. De meubelontwerpen van Hildo Krop en de kantoorontwerpen van de Klerk, Elte, Gratama ('De Bisschop' in Amsterdam), Dinger (diverse filialen van de Incassobank), F.A. en F. Eschauzier ('Zeven Provinciën' Den Haag), Kok ('Joh. Enschede', Haarlem) werden hier uitgevoerd. Ook verkocht 't Woonhuys tapijten naar ontwerp van Dirk Verstraten. De in 1891 opgerichte meubel-fabriek van 'J.H. Haag & Zoon' leverde onder andere een bijdrage aan de meubilering van het hoofdkantoor van de Nederlandse Handel-Maatschappij te Amsterdam. Naast een kunsthandel exploiteerde 'Kunsthandel Van Wisselingh & Co.' in Amsterdam een meubelwerkplaats, waar kunstenaars als Gerrit Willem Dijsselhof, C.A. Lion Cachet en Theo Nieuwenhuis aan verbonden waren. Zij ontwierpen voorwerpen en interieurs van woonhuizen en kantoorgebouwen die in de werkplaats werden uitgevoerd. Vele hiervan behoren nu tot de rijkste interieurs, die in Nederland in de Nieuwe Kunst of Jugendstil gemaakt zijn.¹² J.B. Hillen startte zijn werkzaamheden in 1847 met een meubelmakerij en stoffeerderij. Hillen was onder andere betrokken bij de uitvoering van de ontwerpen van A.D.N. van Gendt voor het directiekantoor van de Handels Vereniging Amsterdam en van K.P.C. de Bazel voor de Nederlandse Handel Maatschappij, beide te Amsterdam. Hillen leverde, naar ontwerp van Lion Cachet, ook betimmeringen voor passagiersschepen, zoals de

¹⁰ Scheepvaarthuis, op derde verdieping aan de zijde van de Prins Hendrikkade verwijzen drie erkers tegen een gemetseld vlak onder een gestileerde fronton, de locatie van de grote vergaderzaal aan.

¹¹ De Bazel overleed ruim voor de oplevering van het gebouw, zodat hij het ontwerp voor het interieur niet heeft kunnen voltooien. Daarnaast zijn de gebrandschilderde ramen door Antoon der Kinderen ontworpen.

¹² Een prachtig voorbeeld hiervan is de zogenaamde Nieuwenhuiskamer in het Rijksmuseum, afkomstig uit een Amsterdamse woning. Theo Nieuwenhuis ontwierp ook het interieur van de KNSM

Johan van Oldenbarneveldt en de St. Aldegonde. Na 1948 werd het familiebedrijf door derden voortgezet en het bestaat tot op heden onder de naam Hillen Interiors.¹³

In Den Haag hield de 'Koninklijke Meubelfabriek P.H. Mutters & Zoon' zich voornamelijk bezig met de inrichting van woningen van rijke particulieren, hotels (Des Indes), schepen (Titanic), vliegtuigen (De Adelaar), paleizen (Noordeinde) alsmede de Koninklijke wachtkamer op het station Staatsspoor in Den Haag. Na zes generaties Mutters werd het bedrijf in 1970 overgenomen door 'De Klerk Binnenbouw' uit Rotterdam, dat de activiteiten in 1975 staakte. H. Pander was een visser uit Blokzijl die in de wintermaanden biezenmatten maakte en in Amsterdam en Den Haag vanaf zijn schip verkocht. In 1875 opende hij in Den Haag aan de Wagenstraat een winkel voor de verkoop van meubelen, matrassen en gordijnen. In 1887 richtte hij de meubelfabriek H. Pander & Zoon op. Met name in de binnenhuisarchitectuur verwierf Pander een grote naam en had daarvoor vooraanstaande ontwerpers, zoals Paul Bromberg, Henk Wouda en later ook Fer Semey, in dienst. In de loop van de tijd kwamen er naast Amsterdam en Rotterdam ook vestigingen in Eindhoven, Leiden en Groningen. 'Pander' genoot verder bekendheid door de inrichting van passagiersschepen, waaronder de 'Johan van Oldenbarnevelt' en de 'Nieuw Amsterdam'. Pander & Zonen was daarnaast betrokken bij de inrichting van het Vredespaleis in Den Haag, het Koloniaal Instituut in Amsterdam, de Nutsspaarbank in Kampen en de Drie Hoefijzers in Breda (zie respectievelijk pp. 44, 48 en 50)

Buiten de Randstad, in Zaltbommel, startte 'Onder den Sint Maarten', in 1901 een kleine meubelfabriek annex winkel onder de toren van de Sint Maartenskerk in die plaats. Reeds in 1903 werd een nieuwe fabriek met aparte toonkamers in Haarlem gebouwd, waarna in de daaropvolgende jaren winkels in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Haarlem werden geopend. Onder den Sint Maarten ontwikkelde zich tot één van de belangrijkste interieurbedrijven in Nederland. Na de beurskrach van 1929 kwam een einde aan het voorspoedige bestaan van de fabriek. In 1936 sluit de fabriek in Haarlem en in 1941 wordt de laatste vestiging te Den Haag opgeheven. Onder den Sint Maarten heeft onder andere het ontwerp van M. Brinkman voor de inrichting van het Elevatorhuis te Rotterdam uitgevoerd.

Manieren waarop de meubelfabrieken hun producten signeerden

2.5 Het appartement en het ensemble

Het directiekantoor vertoont een aantal overeenkomsten met het appartement uit het klassieke Franse woonhuis. Is het appartement samengesteld uit een ensemble van vier vetrekken (antichambre, chambre, cabinet en garderobe), zo ook het directiekantoor

¹³ Deze informatie is ontleend aan de website '<http://www.winkelstories.com/Schmidt03.html>' en Alexander Westra en Jacob Dob, *Het voormalige Hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam*, Amsterdam zt., p. 12.

(wachtkamer, spreekkamer, directiekamer en vergaderkamer). Bij beide is het ensemble van vier vertrekken langs een gang of enfilade naast of achter elkaar gesitueerd. Bij beide heeft ieder vertrek een eigen functie en bepaalt de functie de grootte, aankleding en inrichting van het vertrek. Bij beide spelen intimideren en imponeren van gasten en personeel een belangrijke rol. Voor de directiekantoren van grotere bedrijven zou de vergelijking kunnen worden doorgetrokken naar het 'grand appartement du roi'. Hiermee wordt gerefereerd aan het ensemble van oorspronkelijk acht, later zes, vertrekken in het Paleis van Versailles, die Lodewijk XIV (1638-1715) tot woon-, werk- en ontvangstruimte dienden. Dit appartement was gesitueerd langs een enfilade op de bel-etage en middels een 'eigen trap', de 'escalier de la reine', toegankelijk. Het was samengesteld uit een vestibule, salle des gardes du roi, première antichambre, deuxième antichambre, chambre de Louis XIV en het cabinet du conseil. Ook de directiekantoren van de grote bedrijven waren uit een ensemble van meer dan vier kamers samengesteld. Dit vloeide voort uit de meerhoofdige directie en het aantal aanvullende functies, dat er uitgevoerd werd (directiesecretaris en commissaris-sen) en de benodigde extra wacht-, spreek- en vergaderkamers. Ook deze kamers waren langs een gang of enfilade gesitueerd en bereikbaar via een 'eigen' trap. Net zoals bij het 'grand appartement du roi' speelden imponeren en intimideren bij de grote directiekantoren een zeer voorname rol. Ondanks de overeenkomsten bestaat er tussen deze appartementen en de directiekantoren een kardinaal verschil. De appartementen werden ontworpen voor en gebruikt door één persoon, de directiekantoren werden ontworpen voor en gebruikt door een 'selecte' groep personen. In het onderzoek zal verder worden nagegaan in hoeverre er bij de diverse directiekantoren specifiek sprake is van appartementsvormen en ensembles.

Hoofdstuk III

3.1) De Effectenbeurs, rijksmonument 518417

Beursplein 5 Amsterdam.

Na de industriële revolutie maakte de handel in effecten een stormachtige groei door.¹⁴ Hierdoor was de eigen 'afgesloten' vloer in de Beurs van Berlage (1896-1903) al spoedig niet meer toereikend.¹⁵ Daarom besloten de leden van de in 1876 opgerichte 'Vereeniging voor den Effectenhandel' tot de bouw van een eigen beursgebouw.¹⁶ Dit verenigingsgebouw met inbandige conciërgewoning werd tussen 1911 en 1913 op de plaats van het voormalige 'Bible Hotel' aan het Beursplein, op de hoek van de Papenbrugsteeg en de Warmoesstraat, gebouwd. Het ontwerp in 'Um1800'-stijl was van de hand van Jos Th. J. Cuypers (1861-1949). Tussen 1928-1930 werd het gebouw met een vier traveeën brede aanbouw naar een ontwerp van de Gebr. van Gendt Alzn. uitgebreid.

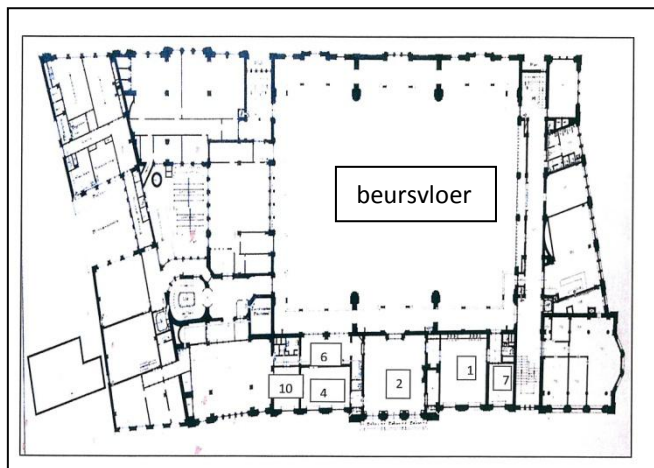
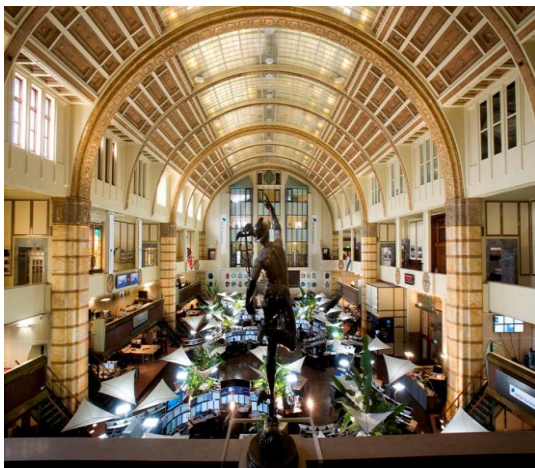
Het gebouw heeft een nagenoeg rechthoekige plattegrond, werd geconstrueerd met behulp van een betonskelet en heeft gemetselde muren op een natuurstenen plint in rustica uitvoering en telt zes bouwlagen: kelder, begane grond, eerste, tweede en derde verdieping en een zolderverdieping onder een combinatie van met leien (Maasdekking)

¹⁴ Drs. E. ten Cate, directeur Bank ten Cate & Cie. NV.. Door de enorme economisch expansie in het laatste kwart van de negentiende eeuw was er enerzijds een grote behoefte aan kapitaal voor investeringen en anderzijds een groot aanbod van kapitaal van 'nieuwe' rijken, dat belegd moest worden. Door de omzetting van firma's in N.V.'s kon de beurs als hét instrument fungeren waar vraag en aanbod via emissies en beursintroductions bij elkaar kwamen. Het kapitalisme kwam tot grote bloei. In deze periode schreef Karl Marx *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, (1867,1885 en 1894).

¹⁵ Deze zaal was op uitdrukkelijk verzoek van de in 1876 opgerichte 'Vereeniging voor den Effectenhandel' in het ontwerp opgenomen.

¹⁶ De vereniging stelde zich ten doel de effectenhandel te bevorderen door een beursvloer te exploiteren, de handel te organiseren (hoekmannen en commissionairs) en koersen te publiceren.

gedekte schilddaken en een tentdak. De schilddaken en het tentdak worden bekroond door dakruiters. Op het middelste schilddak werd een stenen daktoren aangebracht. In zijn totaliteit is het gevelbeeld aan het Beursplein asymmetrisch. Het middenrisaliet wordt geflankeerd door twee drie traveeën brede gevelvlakken, die op hun beurt geflankeerd worden door gevelvlakken met vier ongelijk brede traveeën. Hiervan eindigt het rechter in een hoekpaviljoen en het linker in de aanbouw. Boven de hoofdentree in het middenrisaliet is op de tweede verdieping een balkon met een smeedijzeren balustrade op gebeeldhouwde natuurstenen consoles in de vorm van olifantskoppen aangebracht. Het balkon wordt bekroond door een fronton met een timpaan met een in hoog reliëf (C.A. Stout, 1924) uitgevoerde allegorische voorstelling van het beurswezen. De gevels worden horizontaal geleed door het onderscheid tussen natuursteen, metselwerk en terracotta en verticaal door muurdammen en geblokte hoeklisenen. Een getande kroonlijst sluit de gevel af. De vensters hebben op de eerste en tweede verdieping teakhouten kruiskozijsen met openslaande ramen en bovenlichten en op de derde verdieping schuiframen met bovenlichten. De bovenlichten hebben een vierledige roede-verdeling. Cuypers had de effectenbeurs als een verenigingsgebouw voor de handelaren in effecten ontworpen en naar de wensen van zijn opdrachtgevers architectonisch gestalte gegeven. De belangrijkste ruimte werd de 'beursvloer', waar de handel plaats vond.

Links: Beursvloer met rechts enfilade op de eerste verdieping langs bestuurskantoor.

Rechts: Beursplein 5 Amsterdam. Plattegrond eerste verdieping. De kameraanduiding wordt onderstaand in een noot weergegeven.¹⁷

Rondom deze 'vloer' werden op twee verdiepingen ondersteunende diensten gehuisvest, waaronder op de eerste verdieping, aan de zijde van het Beursplein, het bestuurskantoor. Dit kantoor werd langs een gang gesitueerd en omvatte van noord naar zuid een wachtkamer (6) met een wc-unit (10), een geschillenkamer (4), de bestuurskamer (2), de een voorzitterskamer (1) en het secretariaat (7). In de geschillenkamer werden conflicten over transacties vertrouwelijk behandeld, in de bestuurskamer vergaderde het bestuur met de leden en in de voorzitterskamer werd het beleid van het bestuur uitgevoerd.¹⁸

De kamers van het bestuurskantoor hebben houten vloeren, vloerdelen in de secretaressekamer en de wachtkamer en parket in de drie overige vertrekken. De wanden hebben een geprofileerde paneellambrisering. In de voorzitterskamer worden de

¹⁷ 1 = directiekamer, 2 = bestuurskamer, 4 = spreekkamer/geschillenkamer, 6 = wachtkamer, 7 = secretariaat n 10 = wc's.

¹⁸ De geschillenkamer had hiervoor dubbelwandige toegangsdeuren.

wanden per twee paneelvlakken verticaal geled door gecanneleerde pilasters van de Ionische orde met kapitelen, die een hoofdgestel dragen. Ieder paneelvlak wordt afgesloten door concave lijsten en regels en is gedecoreerd met een festoen. In alle kamers zijn de wandvlakken boven de lambrisingen gestuukt. De bestuurskamer is vanaf de gang toegankelijk via dubbele paneeldeuren in een plafonddiepe wandbetimmering. Hierin is boven de deuren een tegeltableau aangebracht met een voorstelling van de gevelwand van het beursplein, voordat de effectenbeurs gebouwd werd. De betimmering is afgezet met geornamenteerde fantasiepilasters en wordt afgesloten door een kroonlijst. Aan de korte noordwand staat een geprofileerde, marmere schouw. Aan het plafond hangt een enorme, koperen kroon met opengewerkte draagarmen en achttien lampen. De bestuurskamer heeft een balkenplafond opgevuld met een cassettenmotief tussen de balken. De overige kamers van het bestuurskantoor hebben gestuikte plafonds. In de voorzitterskamer heeft het een cassettenmotief, in de geschillenkamer en de secretaressekamer is het geornamenteerd middels geprofileerde randen en in de gangen hebben de plafonds gestuikte cassettemotieven in het ritme van het betonskelet. Uit oudere plattegronden blijkt dat de indeling, de afmeting en de functies van de kamers in het bestuurskantoor in de loop der jaren, met uitzondering van de bestuurskamer en de geschillenkamer, aan verandering onderhevig zijn geweest.

Voorzitterskamer.

Bestuurskamer.

In dit zes bouwlagen tellende verenigingsgebouw, dat tussen 1911 en 1913 gebouwd werd, situeerde Jos Cuypers het bestuurskantoor in het midden van de eerste verdieping aan de zijde van het Beursplein. De vertrekken vormden een ensemble langs een gang in de trant van een appartement, dat over een eigen ingang, dito trappenhuis en lift beschikte. Van noord naar zuid is het bestuurskantoor tegenwoordig samengesteld uit een wachtkamer, een geschillenkamer, een bestuurskamer, een voorzitterskamer en een secretariaat. In het bestuurskantoor zijn de voorzitterskamer en bestuurskamer in de loop van de tijd als enige qua functie ongewijzigd gebleven en mogelijk daarom gaaf overgeleverd. De bestuurs- en voorzitterskamer weerspiegelen door hun aankleding en inrichting en hun excessieve grootte nog steeds het statusversterkende aspect van de 'Um1800'-stijl (zie bijlage stijlen, pagina 62).¹⁹ In de gevelarchitectuur wordt het belangrijkste vertrek van het gebouw, de bestuurskamer, geaccentueerd door het balkon met de smeedijzeren balustrade in het middenrisaliet. De appartementsindeling van het

¹⁹ Zij imponeerden qua afmeting en straalden door aankleding en inrichting een voorname allure uit, waarmee de functies van voorzitter van de 'Beurs' en bestuur van de 'Vereeniging voor den Effectenhandel' onderstreept werden.

bestuurskantoor is optisch in kleur op een representatieplattegrond op pagina 76 weergegeven.

3.2) Handels Vereeniging Amsterdam, rijksmonument 518445

Nieuwezijds Voorburgwal 162-170 Amsterdam.

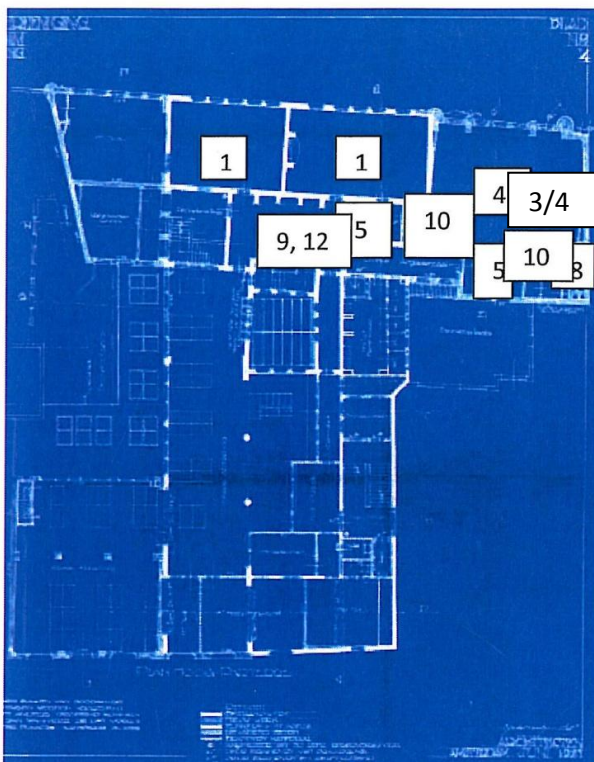
Van een geheel andere orde dan het door en voor de leden van de 'Vereniging voor den Effectenhandel' gebouwde verenigingsgebouw 'Beursplein 5', is het in een periode van veertig jaar organisch gegroeide hoofdkantoor van de 'Handels Vereeniging Amsterdam' (HVA).²⁰ De HVA was een vereniging, die negen jaar na de opheffing van het Cultuurstelsel, door zes Amsterdamse kooplieden werd opgericht om voor gezamenlijke rekening landbouwproducten uit 'De Oost' te exporteren en te verhandelen. Vanaf de negentiger jaren van die eeuw ging de maatschappij zich ook toeleggen op de exploitatie van industriële landbouwbedrijven (plantages) in Indië. Hierdoor kon de maatschappij de bedrijfsrisico's over een handels- en productiepoet spreiden. Deze activiteiten waren dermate lucratief, dat reeds in 1910 de im- en exportactiviteiten werden gestaakt. In circa vijftig jaren groeide de HVA vervolgens uit tot één van de grootste cultuurmaatschappijen ter wereld uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Op het hoogtepunt van haar economische activiteiten (1929) omvatte het landbouwareaal van de HVA 115.000 ha., exploiteerde zij 35 fabrieken, 6 ziekenhuizen, een spoorwegnet van 2000 km en verschaftte zij werk aan 150.000 werknemers, waarvan 1000 uit Europa.²¹

In 1888 vestigde de HVA zich in een (nog) bescheiden kantoorgebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal 162-164 te Amsterdam, dat was ontworpen door A.L. van

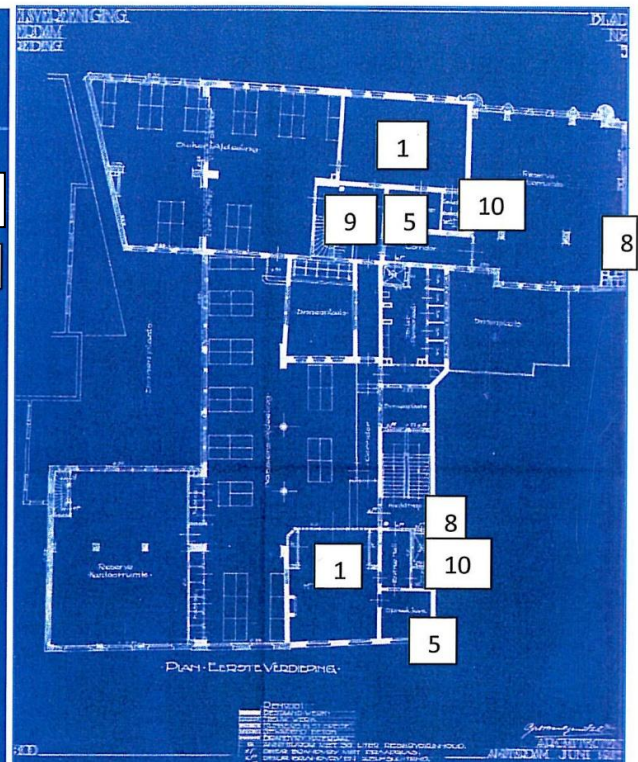
²⁰ De 'Beurs' en de HVA waren beide verenigingen met statuten en leden. De leden van de 'Beurs' waren bedrijven (firma's of NV's), die als hoekman of commissionairs vraag en aanbod bij elkaar brachten. Bij de HVA waren de leden bedrijven die voor gezamenlijke rekening de handel in cultures bedreven.

²¹ Alexander Westra & Jacques Dob, *Het Voormalige Hoofdkantoor Van De Handels Vereeniging Amsterdam*, Amsterdam z.t., p. 31.

Gendt (1870-1932). Tussen 1905 en 1925 werd dit kantoorgebouw onder supervisie van zijn opvolgers, in het bijzonder zijn zoon A.D.N. van Gendt (1870-1935), diverse keren vergroot en inwendig verbouwd. Het complex heeft een samengestelde plattegrond en telt vijf bouwlagen: souterrain, bel-etage, eerste en tweede verdieping en een zolderverdieping onder met singles gedekte schilddaken. De gevel aan de Nieuwezijds Voorburgwal is in neorenaissance stijl ontworpen, die aan de Spuistraat in een rationalistische ('Berlagiaanse') stijl. Beide gevels zijn acht traveeën breed en worden verticaal geled door ongelijke vensterassen. Tijdens de grootschalige verbouwing van 1925-1927 werden aan Nieuwezijds Voorburgwal boven de kroonlijst halsvormige topgevels in de stijl van Vredeman de Vries aangebracht.

Bel-etage.

Eerste verdieping.

1 = directiekamer, 3 = commissarissenkamer 4 = vergaderkamer, 5 = spreekkamer, 8 = directielift, 9 = directietrap, 10 = wc's, 12 = hal/overloop

In die periode werd ook de hoofdentree aan de 'Nieuwezijds' verbreed en in een rijk gedecoreerd granieten portaal met dubbele paneeldeuren onder een boogvormig bovenlicht aangebracht. Het kantoorgebouw beschikte over drie liften (8). De directielift bij de hoofdentree verbond de 'Laag Parterre' met 'Hoog Parterre' (bel-etage) en de eerste verdieping. In het pand bevonden zich vier directiekamers (1), twee op de bel-etage en twee op de eerste verdieping. Iedere kamer had een spreekkamer (5) en een eigen wc (10). Daarnaast waren op de bel-etage de grote vergaderzaal (4) met spreekkamer (5) en wc's (10), alsmede de commissarissenkamer (3) gesitueerd. De ruimtelijke vormgeving en de aankleding van deze vertrekken waren op hoofdlijnen, zoals de tekeningen aantonen, ontworpen door A.D.N. van Gendt.²² De betimmeringen werden uitgevoerd door de firma J. B. Hillen uit Amsterdam, het beeldhouwwerk door J.C.

²² Meubilair, lambriseringen, verlichtingsarmaturen, hang- en sluitwerk, decoraties etc..

Schultsz (1872-1945) en de glas-in-loodramen naar ontwerpen van onder andere W.O.J. Nieuwenkamp (1874-1950) en G.J.A. Leur van het atelier W. Bogtman uit Haarlem.²³ Het handgeknoopte tapijt in de grote vergaderzaal stamt hetzij van de KVT in Deventer, hetzij van Kinheim uit Beverwijk. Voor dit laatste spreekt het Chinese motief, dat overeenkomsten vertoont met het tapijt in de directiekamer van de Nederlandse Handel Maatschappij waar A.D.N. van Gendt ook bij betrokken was. De friezen in de grote vergaderzaal zijn beschilderd door W.O.J. Nieuwenkamp en representeren de cultures waar de HVA zich in Indië op toeleegde. De schilderijen kenmerken zich door afgewogen en opvallende composities en een waarheidsgetrouwe weergave van het productieproces. Nieuwenkamp mocht hiervoor op kosten van de HVA naar en in Indië reizen.²⁴

Bel-etage: de Bolderheijkamer.

Eerste verdieping: de Ter Kuilekamer.

De directiekamers werden overeenkomstig de gevel aan de Nieuwezijds Voorburgwal in neorenaissance stijl met pilasters, zuilen, kapitelen en cassettes vormgegeven. Ondanks deze stijlovereenkomsten had iedere kamer eigen accenten en werd de ene kamer chiquer uitgevoerd dan de andere, waardoor de status van de gebruiker onderstreept werd. Dit kwam onder andere tot uitdrukking in de hoogte van de lambriseringen (2.35 – 2.60 meter), de gebruikte houtsoorten, de decoraties en de ornamentering. De kamers werden door van Gendt eenvormig gemeubileerd met een vergadertafel met zes stoelen, een *bureau ministre* met leunstoel en een zitje. Het meubilair werd met een bij de kamer passende profilering gedecoreerd en is in enkele vertrekken bewaard gebleven. De directievertrekken hebben parketvloeren belegd met tapijt, houten paneellambriseringen en open haarden. In drie kamers werd Slavonisch eikenhout in combinatie met ebbenhout toegepast, in de kamer van de president-directeur mahoniehout met grijs ebben en ahorn. De lambriseringen zijn gedecoreerd met pilasters, zuiltjes en paneelvlakken en doen hierdoor classicistisch aan. Toch zijn de kapitelen op een Amsterdamse School-achtige manier met florale (op Indië gerichte) decoratieve elementen gedecoreerd. De wandbespanningen boven de lambriseringen in de directiekamers zijn niet bewaard gebleven.²⁵ De plafonds zijn hetzij met moer- en

²³ Alexander Westra & Jacques Dob, *Het Voormalige Hoofdkantoor Van De Handels Vereniging Amsterdam*, Amsterdam z.t., p. 47. Volgens de auteurs doen ontwerp en uitvoering van de vergaderzaal aan het werk van Lion Cachet met wie de firma Hillen bij de afwerking van scheepsinterieurs veelvuldig samenwerkte, denken. Het zou hier vooral het materiaalgebruik en invloeden van de Indische kunstnijverheid betreffen.

²⁴ Ibidem, pp. 94-97.

²⁵ De enige wandbespanning, die is overgeleverd, is die in de spreekkamer naast de grote vergaderzaal.

kinderbalken, hetzij met cassetten in houtsoorten als ahorn, ebben en mahonie in de stijl van de lambrisering betimmerd. De directiekamers beschikten over eigen wc's en spreekkamers en straalden een deftige soberheid en uit. De grote vergaderzaal, uitgevoerd in Art Decostijl, getuigt met een eigentijdse en dynamische vormgeving, van uitbundige weelde, rijkdom en trots op de kernactiviteiten in Indië. De grote, uitschuifbare vergadertafel met veertien leunstoelen (waarvan één met het logo van de HVA), het beeldhouwwerk, de decoraties en de beschilderde friezen verwijzen alle naar Indië. In deze zaal geen eiken- of mahoniehout, maar betimmeringen van geprofileerd coromandelhout met panelen van licht generfd ahornhout al of niet gedecoreerd met snijwerk van coromandel. Het plafond heeft hoofd- en kantbalken van coromandelhout, waartussen caissonlijsten zijn aangebracht van ahornhout met panelen, versierd met inlegwerk van Kaukasisch essenhout.

Bel-etage, grote vergaderzaal.

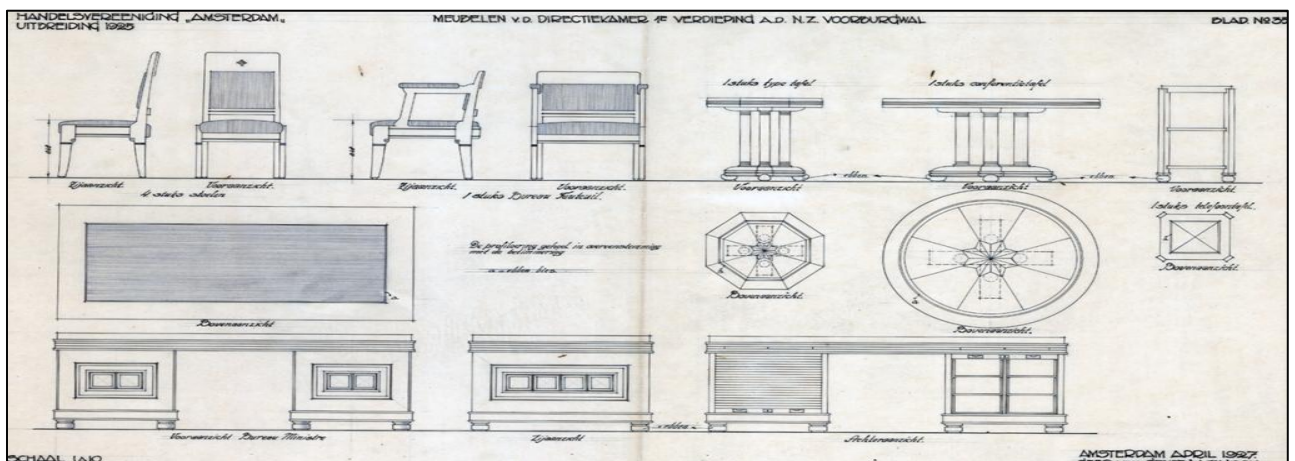
Aan het plafond hingen vier smeedijzeren verlichtingsarmaturen met glazen kronen. De Indische sfeer in deze zaal was mede tot stand gekomen omdat van Indische handwerkslieden, Indische kunstnijverheid en motieven, ontleend aan Indische tempels, flora en fauna gebruik gemaakt was. Voorbeelden hiervan zijn de grote kapitelen met een lotusbloemmotief, afbeeldingen van olifanten, papegaaien en monsterkoppen. Het door W.O.J. Nieuwenkamp geschilderde rondlopende fries vertelt het verhaal van de cultures, die de HVA in Indië verbouwde. De afwerking van de directiekamers heeft in 1927 circa fl. 17.000,00 per kamer gekost. De afwerking van de grote vergaderzaal kostte circa fl. 55.000,00.²⁶

Nadat de activiteiten van de HVA in Indië in 1958 door nationalisatie door het Soekarno-regime beëindigd moesten worden, richtte het bedrijf zich op de suikerrietcultuur in Ethiopië. Daar herhaalde het nationalisatiedrama van 1957 zich in 1975. De HVA is

²⁶ A. Westra en J. Dob, *Het voormalige Hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam*, Amsterdam z.t., pp. 43, 62, 81 en 84.

thans onderdeel van Koninklijke Boskalis Westminster. Het kantoorgebouw is tegenwoordig in gebruik bij SNS-Securities.

In dit vijf bouwlagen tellende kantoorgebouw, dat tussen 1925 en 1927 onder architectuur van A.D.N. van Gendt zijn definitieve vorm kreeg, kan het directiekantoor niet als ensemble worden aangemerkt. Daar de directiekamers ten gevolge van de bouwgeschiedenis over twee verdiepingen (bel-etage en eerste verdieping) verspreid zijn en aan twee zijden van het gebouw (Spuistraat en Nieuwezijds Voorburgwal) gesitueerd zijn. De directiekamers en de grote vergaderzaal waren vanuit de hoofdentree via een eigen lift en een eigen trappenhuis bereikbaar. De directiekamers werden overeenkomstig de gevel aan de Nieuwezijds Voorburgwal in neorenaissance stijl vormgegeven, de grote vergaderzaal in Art Decostijl (zie bijlage stijlen, pagina 61).²⁷ In al deze vertrekken werden de statuur van het bedrijf en de functies van de gebruikers benadrukt. Daarnaast werd de macht en rijkdom van het bedrijf op het toppunt van zijn economische macht tot uiting gebracht. De directiekamers en de vergaderzaal van de HVA zijn qua grandeur en status slechts met die in het Scheepvaarthuis te vergelijken. Zij tonen aan dat deze maatschappijen 'groter' dachten dan tijdgenoten als de NHM en de BPM. Omdat sinds de datum van oplevering de directiekamers en de vergaderzaal niet aan functieverandering onderhevig zijn geweest, zijn ze bijzonder gaaf overgeleverd. Dat bij dit kantoorgebouw twee generaties (40 jaar) architecten van hetzelfde architectenbureau betrokken waren, is zeer opmerkelijk. Dat daarenboven de tweede generatie, in de persoon van A.D.N. van Gendt, in dit gebouw de mogelijkheid heeft gekregen zijn visitekaartje als interieurontwerper achter te laten, is mogelijk nog opmerkelijker, te meer daar dit aspect van zijn oeuvre vrijwel onderbelicht is gebleven. De kamersamenstelling van het directiekantoor is optisch op een representatieplattegrond op pagina 77 weergegeven.

A.D.N. Van Gendt: ontwerpen voor het meubilair van één van de directiekamers, mogelijk de Ter Kuilekamer.

²⁷ Ibidem, p. 80.

3.3) Het Elevatorhuis, rijksmonument 513914

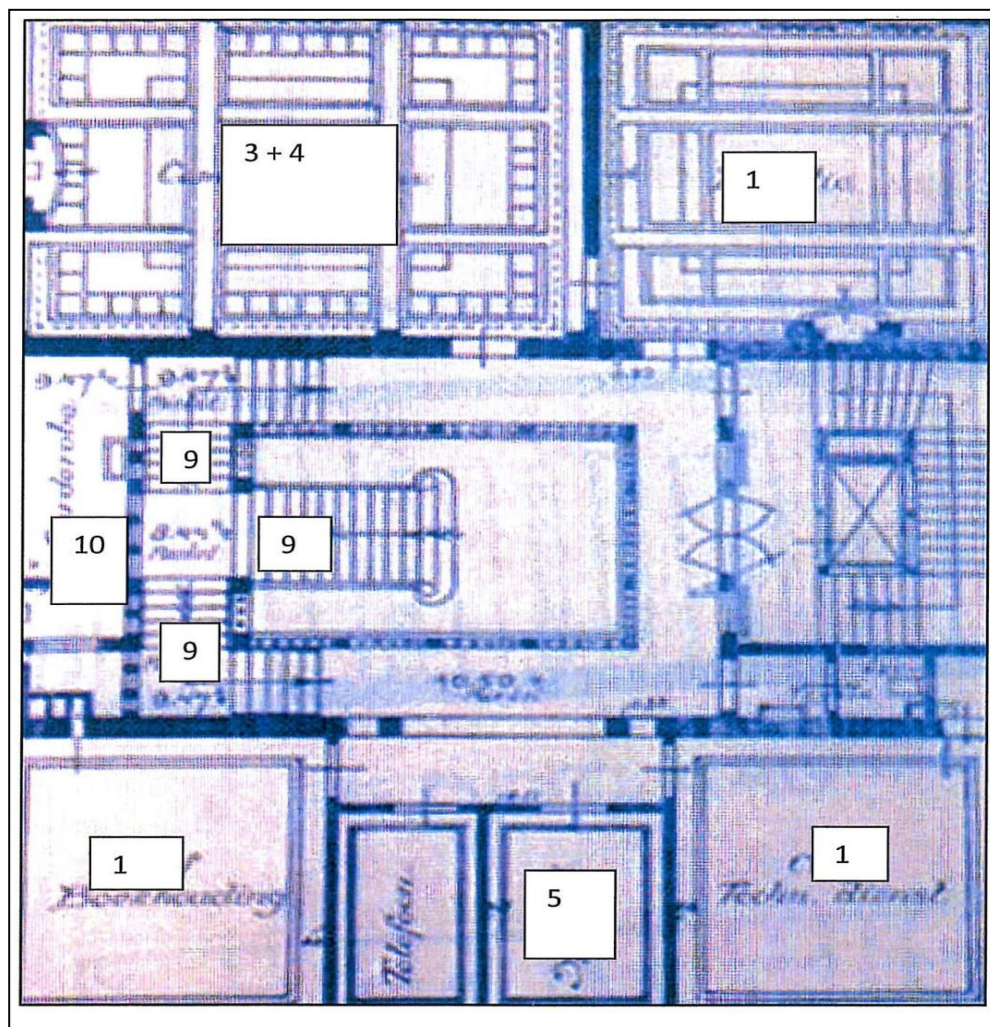
Parklaan 8 Rotterdam.

Van oudsher werd graan als stukgoed in jutezakken vervoerd. Rond negentienhonderd werd getracht de graanoverslag te mechaniseren, opdat het als bulkgoed getransporteerd kon worden.²⁸ Nadat de technische problemen overwonnen waren, werd voor de mechanische graanoverslag in 1908 door de 'Maatschappij voor de Exploitatie van Drijvende Elevators' en de cargadoors ('graanhandel') de 'Graan Elevator Maatschappij' (GEM) opgericht. Deze maatschappij was vanaf het begin een doorslaand succes en in 1913 verliep reeds 96% van de graanoverslag in de Rotterdamse haven via elevatoren. Bij de bouw van haar 'nieuwe' kantoorgebouw stak de 'jonge' maatschappij dit succes niet onder stoelen of banken, zoals uit de locatie- en stijlkeuze kan worden afgeleid. Zij koos met de locatie aan de zuidzijde van de Parklaan, die recent beschikbaar was gekomen door de demping van de Westerhaven (1902), voor het meest prestigieuze kantooradres van Rotterdam. Daarenboven verschaft de statusversterkende 'Um1800'-stijl de maatschappij de mogelijkheid om zich met dit kantoorgebouw van andere bedrijven te onderscheiden en de directie om met behulp van het directiekantoor haar bezoekers te imponeren. Tegenwoordig is het Elevatorhuis de hoofdvestiging in Nederland van de Turkse DHB Bank (Nederland) N.V.

Het Elevatorhuis is in 1909 gebouwd naar een ontwerp van M. Brinkman sr. (1873-1925). Het pand werd opgetrokken met behulp van een betonskelet en een in rode baksteen

²⁸ Hiermee kwam een einde aan het beroep van de 'zakkendragers'.

gemetselde, drie traveeën brede symmetrische voorgevel op een granieten basement.²⁹ Het had een monumentaal karakter, was klassiek van opzet en voor die tijd uitgerust met moderne voorzieningen, zoals centrale verwarming en een lift.³⁰ Het gebouw telt vijf bouwlagen: souterrain, bel-etage, eerste en de tweede verdieping en een zolderverdieping onder een met pannen gedekt schilddak. De gevel wordt verticaal geleed door muurdammen en afgesloten door een kroonlijst, die wordt onderbroken door een gebogen fronton. In het timpaan bevindt zich een door Bernard Richters (1888-1966) ontworpen, natuurstenen reliëf met een voorstelling van een door elevators gelost schip. De fronton wordt geflankeerd door een attiek. De bel-etage en eerste verdieping hadden een kantoorfunctie, de tweede een woonfunctie. De centrale hal en de eerste verdieping werden rijk gedecoreerd met onder andere aardewerkdecoraties van de 'Porceleyne Fles' uit Delft en 'Koninklijke Goedewaagen' uit Gouda. Het meubilair werd verzorgd door 'Onder den Sint Maarten' uit Zaltbommel, het glas-in-lood door Jan Schouten van atelier 't Prinsenhof' uit Delft en het brons- en smeedwerk door de firma 'F.W. Braat' uit Delft. De receptie en de spreekkamer waren op de bel-etage gesitueerd, het directiekantoor op de eerste verdieping.

Plattegrond eerste verdieping.

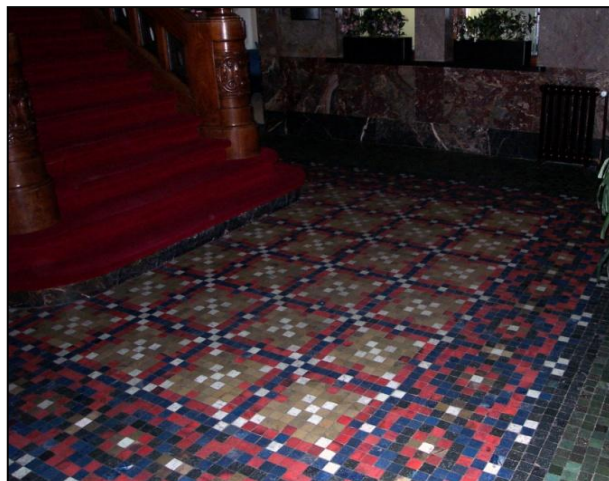
1= directiekamer, 3 = commissarissenkamer, 4 = vergaderkamer, 5 spreekkamer, 9 = directietrap en 10 = wc's.

²⁹ Hierbij zij aangetekend, dat de voordeur asymmetrisch in de voorgevel is gesitueerd.

³⁰ De uitzondering op deze symmetrie was de hoefdentree, die in de linker travee was ondergebracht.

De centrale hal op de bel-etage op de bel-etage heeft een mozaïekvloer onder een concave, gebrandschilderde lichtkoepel met geometrische en ovaalvormige motieven, die omlijst wordt door gestuukte cassettes met verlichtingsarmaturen. Het directiekantoor op de eerste verdieping was vanaf de bel-etage via een brede keizertrap met rijk gedecoreerde trappalen bereikbaar.³¹ Van het bordes, onder een rondboog met een gietijzeren kroon, voerden twee trappen naar de omliggende kamers. Hieromheen waren de zes kamers van het directiekantoor (commissarissenkamer (3/4), directiekamer (1), twee chefkamers (1), een spreek- (5) en telefoonkamer) als een ensemble gegroepeerd waren. Het secretariaat was op de bel-etage. Aan de straatzijde werden de spreek- en telefoonkamer (thans secretariaat) geflankeerd door de kamers van de beide chefs (boekhouding en technische dienst). Aan de tuinzijde waren de commissarissenkamer en de aangrenzende directiekamer gesitueerd.

De commissarissenkamer was drie traveeën breed, de directiekamer en de kamers van de beide chefs ieder twee. De beide kamers aan de tuinzijde hadden een zeer hoog en een vrijwel identiek opleveringsniveau, dat grotendeels bewaard gebleven is. Zoals de vergadertafel met leunstoelen en het 'Deventertapijt' (KVT) in de commissarissenkamer. De wanden in beide kamers zijn rondom gelambriseerd (paneel-lambrisering) onder een eikenhouten kroonlijst en een fries en worden verticaal geleed door wandhoge pilasters.

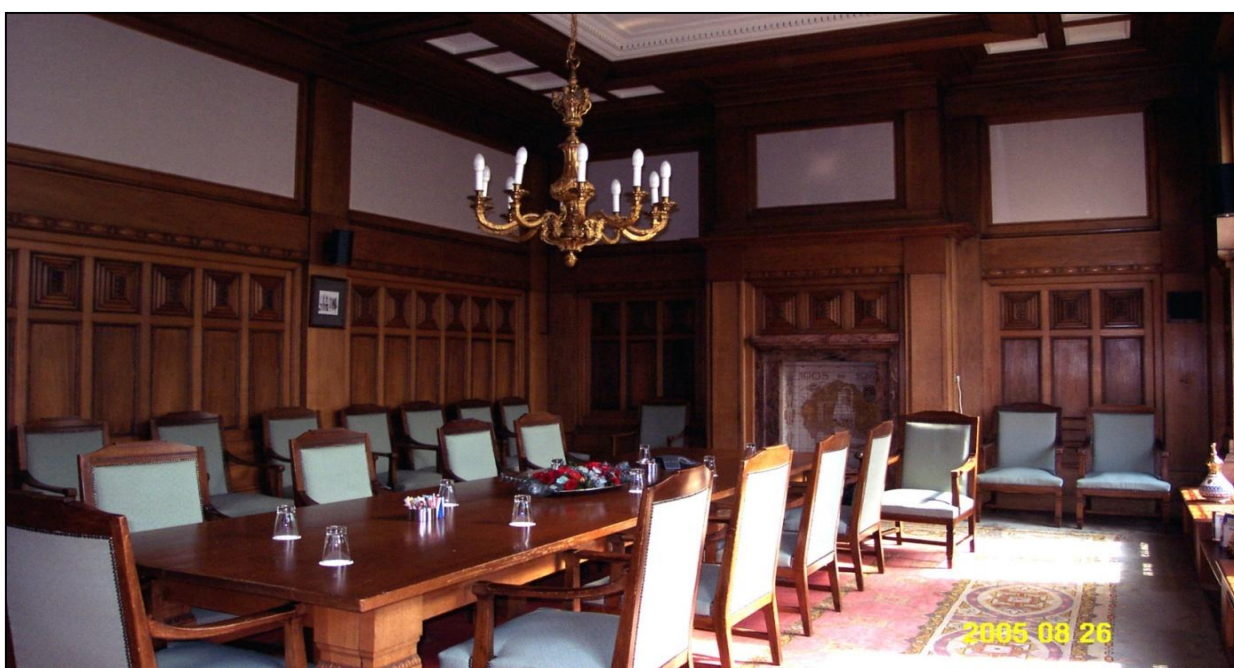
Bel-etage, keizertrap en mozaïekvloer.

De paneelvlakken worden beëindigd door geprofileerde diamantkoppen onder een architraaf, gedecoreerd met een fantasie astragaalprofiel. De plafonds hebben een verhoogd, gestuukt middenveld boven geprofileerde (tand-) lijsten, dat wordt omlijst door een brede houten plint met cassettes.

³¹ Een keizertrap is een bordestrap met een dubbel uitgevoerde onderste of bovenste vlucht. Haslinghuis E.J. dr. en H. Janse, *Bouwkundige Termen*, Leiden 2005 (1997), p. 258.

Eerste verdieping: gebrgebrandschilderde bovenlichten uit de commissarissenkamer met voorstellingen van o.a. zakkendragers (Atelier Prinsenhof, 1915), 'Museum Rotterdam'.

Eerste verdieping, commissarissenkamer/vergaderzaal.

In de commissarissenkamer bevindt zich tegen de oostelijke korte wand een schouw en tegen de westelijke een gestoken buffetkast. De schouw is voorzien van een smeedijzeren openhaard tegen een betegelde achterwand, die gedecoreerd is met een tableau van een graanelevator en wordt afgesloten door een marmeren lijst. De schouw is gevat tussen eikenhouten pilasters met kapitelen, een fries en een kroonlijst. De vensters aan de tuinzijde hebben openslaande ramen met bovenlichten, die oorspronkelijk bezet waren met gebrandschilderd glas-in-lood, verzorgd door 't Prinsenhof' (Jan Schouten, Delft). Het astragaalprofiel is op meerdere plaatsen toegepast, zoals de poten van de vergadertafel, de deuren en de lambrisering van de spreekkamer van de bel-etage. In de directiekamer stemmen de uitvoering van de lambriseringen, wandbespanningen, plafond en omlijsting van de schouw in grote lijnen overeen met de commissarissenkamer, zij het dat de schouw daar tegen de oostwand staat en in de dictiekamer tegen de noordwand. Van de oorspronkelijke lambriseringen, meubilering en plafonds in directiekamers aan de straatzijde zijn slechts fragmenten overgeleverd.

Dit vijf bouwlagen tellende kantoorgebouw werd in 1909 onder architectuur van M. Brinkman sr. gebouwd. Het directiekantoor was op de eerste verdieping gesitueerd en vanuit de centrale via een 'eigen' bordestrap en een lift toegankelijk. De zes vertrekken van het directiekantoor waren als een ensemble om een omgang gesitueerd. De vertrekken werden in overeenstemming met de Um-1800 stijl van de voorgevel vormgegeven. Het statusversterkende aspect van deze stijl zien we in de grootte en de afwerking en inrichting van deze vertrekken nadrukkelijk terug. Tezamen met de materiaalkeuze, het hoge afwerkingsniveau en de rijke uitvoering benadrukten zij de statuur en rijkdom van het bedrijf en de functie(s) van haar bestuurders (zie bijlage stijlen, pagina 62). In dit opzicht vertonen de directiekamer en de commissarissenkamer in het kantoorgebouw 'Elevatorhuis' sterke overeenkomsten met de bestuurs- en voorzitterskamer in het verenigingsgebouw van de 'Beurs' in Amsterdam. De kamers waaruit het ensemble is samengesteld zijn optisch in kleur op een representatieplattegrond op pagina 78 weergegeven.

3.4) Het Scheepvaarthuis, rijksmonument 4158

Prins Hendrikkade 108 Amsterdam.

Hoewel de rederijen in het Scheepvaarthuis in Amsterdam en de GEM in Rotterdam havengebonden bedrijven waren, de bouwdata van hun 'nieuwbouw' slechts vier jaar uit elkaar lagen en hun ambities overeenkomstig groot waren, verschillen hun kantoorgebouwen enorm. Het Scheepvaarthuis werd als een kantoorverzamelgebouw voor zes rederijen gebouwd, het Elevatorhuis als kantoorgebouw voor één eigenaar-gebruiker. Bij het Scheepvaarthuis overheersten de stijluitgangspunten van de Amsterdamse School, bij het Elevator de Um-1800 stijl. De directiekantoren in het Scheepvaarthuis werden als appartementen langs een enfilade ontworpen, het directiekantoor in het Elevatorhuis als een ensemble om een omgang.

Het Scheepvaarthuis werd in opdracht van een zestal Amsterdamse rederijen als een kantoorverzamelgebouw, naar ontwerp van J.M. van der Mey (met medewerking van M. de Klerk en P. Kramer), in expressionistische stijl gebouwd. Het gebouw werd in twee fasen op de historische locatie, waar Cornelis de Houtman (1565-1599) in 1595 voor de zogenaamde 'Eerste Schipvaart' naar de 'Oost' in zee stak.³² De Binnen Bantammerstraat herinnert aan het eiland Bantam, dat de Houtman tijdens deze reis aandeed. Het Scheepvaarthuis telt zeven bouwlagen: kelder, souterrain, bel-etage, eerste, tweede en derde verdieping en een zolderverdieping. Het dak heeft geschakelde,

³² De eerste fase liep van 1913 tot en met 1916, de tweede van 1926 tot en met 1927. De kosten voor de eerste fase bedroegen f. 1.488.000,00, die voor de tweede fase f. 1.946.000,00.

met leien gedekte (Maasdekking), afgewolfde roevendaken met loden dakranden en een dakkapel in het wolfeind. Ter plaatse van de nokken is een verhoogd platdak aangebracht, dat door overhoekse borstweringen wordt afgesloten. Het gebouw werd opgetrokken met behulp van een betonskelet (Gebr. van Gendt ALzn.) met gevels van plastisch vormgegeven, in kettingverband gemetselde bakstenen op een plint van Beiers diorietporfier.³³ De gevel aan de Prins Hendrikkade is twaalf traveeën breed, die aan de Binnenkant vijftien. De gevels worden verticaal geleed door overhoekse pilasters en komen samen in een hoekpartij, die aan de boeg van een schip doet denken. De gevel werd met bouwsculpturen in natuursteen, baksteen en terracotta gedecoreerd. De iconografie van het decoratieprogramma behelsde de faam van de Nederlandse scheepvaarttraditie, zowel in de Hanzetijd, als ten tijde van de Republiek. In de hoekpartij waren op de begane grond de hoofdingang, de centrale hal en het hoofdtrappenhuis ondergebracht en op de drie verdiepingen de directiekantoren van de rederijen: op de eerste verdieping de Koninklijke Nederlandse Scheepvaartmaatschappij (KNSM), de Koninklijke West-Indische Maildienst (KWIM) en de Nieuwe Rijnvaart Maatschappij (NRM), op de tweede de Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) en op de derde de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) en de Java-China-Japan-Lijn (JCJL).

Begane grond: links plafond hoofdentree gedecoreerd met de vier winden, grote beer en poolster, rechts lichtkoepel centrale hal met de twee wereldhelften en zeeschepen.

In tegenstelling tot het exterieur zijn de meningen over het interieur verdeeld. Helen Boterenbrood en Jürgen Prang benadrukken in *Van de Mey en het Scheepvaarthuis*, dat ondanks de verschillende stijlen en vele kunstenaars die er bij betrokken waren er een samenhangend geheel tot stand gebracht is.³⁴ Martijn Andela en Coert Peter Krabbe daarentegen spreken over een 'veelheid in eenheid', een heterogeen karakter en ontbreken van stijlzuiverheid. Dit heterogene karakter is mogelijk ontstaan doordat de rederijen de inrichting van de kantoren in eigen hand hielden. De veelheid van functies en vertrekken (van sobere kantoormuimten tot schitterende directiekamers en vergaderzalen, waar rijkdom en grandeur vanaf straalden) leveren in eerste instantie een

³³ Ook Nikolaus Pevsner voert 'Het Scheepvaarthuis' in *A History of Building Types* als een vroeg voorbeeld van skeletbouw.

³⁴ Onder andere glazenier W. Bogtman en beeldhouwers H.A. van den Eijnde, J. Rädcker, W.C. Brouwer en

verwarrend beeld op.³⁵ De directiekantoren waren per verdieping ontworpen als een tweetal appartementen langs een *enfilade*, die door de centrale directiekamer op de kop van het gebouw (de boeg) onderbroken werden. De appartementen waren per directiekantoor samengesteld uit meerdere en verschillende vertrekken, zoals directiekamers (1), commissarissenkamers (3), grote en kleine vergaderkamers (4), secretaressekamers (7) en wachtkamers (6). De inrichting en detaillering van de verschillende ruimtes werden door het hiërarchisch principe (hoe hoger de functie, hoe groter het oppervak en rijker de decoratie) en de gehanteerde stijluitgangspunten bepaald. Het directiekantoor van de KNSM, KWIM en NRM op de eerste verdieping werd ontworpen door T. Nieuwenhuis. Het kenmerkte zich door het gebruik van kostbare tropische houtsoorten die waren gedecoreerd met verfijnd snijwerk en wandbespanningen die overeenkomsten vertoonden met de wandbespanningen van de grote 'Beraadzaal' op de derde verdieping. Daarnaast ontwierp hij het meubilair en de armaturen. Nieuwenhuis bediende zich van vormgevingsprincipes, die aan het eind van de negentiende eeuw *en vogue* waren en waarschijnlijk goed aansloten bij het gedachtegoed van de conservatieve directie van de KNSM, de grootste aandeelhouder van het Scheepvaarthuis.³⁶

Plattegronden Scheepvaarthuis.

1 = directiekamer, 4 = vergaderkamer, 8 = directielift, 9 = directietrap, 11 = enfilade, 12 = hal

³⁵ Martijn Andela en Coert Peter Krabbe, *Veelheid in eenheid. Maatwerk bij de restauratie van het Scheepvaarthuis*, Jaarboek BMA deel 7, Amsterdam 2008, pp. 42-61.

³⁶ Helen Boterenbrood en Jürgen Prang Van der Mey en het Scheepvaarthuis, 's Gravenhage 1989, p. 114.

Mogelijk achtte de directie Nieuwenhuis ook een goede tegenpool voor de moderne Van der Mey. De directiekantoren van de SMN op de tweede verdieping en de kantoren van de KPM en JCJL op de derde verdieping werden door M. de Klerk ontworpen. De Klerk werd op tweede verdieping ondersteund door P. Kramer. Voor de uitvoering van de ontwerpen werden bedrijven als Legrand, Haag & Pool en Hillen uit Amsterdam ingeschakeld. De Klerks ontwerpen voor de derde verdieping werden uitgevoerd door 't Woonhuys' in Amsterdam. De organische plasticiteit en massaliteit, die De Klerks latere meubelontwerpen kenmerken, zijn hier reeds aanwezig.³⁷ Deze vertrekken waren met enkele meubels, bureaus en bureaustoelen, de enige overgeleverde interieurs van zijn hand en zijn alleen al uit dien hoofde uiterst zeldzaam. De Klerks verlichtingsarmaturen lijken geïnspireerd te zijn op kunstuitingen uit het Verre Oosten. Het tapijt dat De Klerk voor de directiekamer van de SMN ontwierp is verloren gegaan.

Eerste Verdieping: Directiekamer KNSM (T. Nieuwenhuis, 1918).

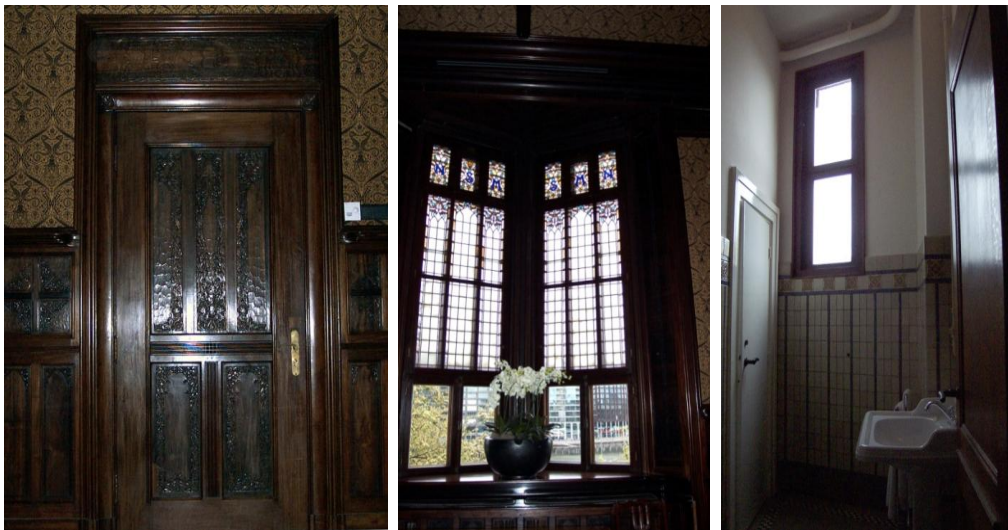

Tweede verdieping: Directiekantoor SMN Derde verdieping: Directiekantoor KPM en JCJL (M. de Klerk en P. Kramer, 1918). (M. de Klerk, 1918).

Het ontwerp van de vergaderkamer op de derde verdieping ('Grote Beraadkamer') was eveneens van de hand van Th. Nieuwenhuis en werd uitgevoerd door de firma E.J. van

³⁷ Ibidem noot 28, pp. 113.

Wisselingh & Co ('Werkplaats'). De vloer was belegd met een speciaal ontworpen, veelkleurig smyrnatapijt (KVT, Deventer). De wanden waren gelambriseerd en gedecoreerd met halfzuilen van kostbare tropische houtsoorten. De friezen boven de vier hoekdeuren bevatten door Nieuwenhuis ontworpen en door J. Rådecker gestoken reliëfs. De wandbespanningen boven de lambriseringen waren van velours fris  (Hengelosche Trijpweverij), terwijl de plafonds met een jacquard bespanningen (Ramaer's Textielfabrieken) waren gedecoreerd. Verder waren er een marmeren schoorsteen, gebatikt perkament op de korte wanden, glas-in-loodramen en door Nieuwenhuis ontworpen deuren en meubels (vergadertafel, eenentwintig stoelen, drie salontafeltjes en tien drietand stoelen) alsmede lichtkronen en uitgezaagde plafondarmaturen, waarvan er nog één aanwezig is.³⁸

Details Beraadzaal,   n van de vier hoekdeuren met fries (J. R decker) erker en wc-unit.

Derde Verdieping: Beraadzaal, (T. Nieuwenhuis, 1918).

³⁸ Het merendeel is bewaard gebleven.

Beide interieurs hebben tegenwoordig een museale en grote zeldzaamheidswaarde, aangezien zij tot de weinige overgeleverde interieurs in de 'Nieuwe Stijl' van T. Nieuwenhuis behoren.

Toen de scheepvaartmaatschappijen, met de KNSM als laatste, in 1981 het Scheepvaarthuis verlieten, werd het gebouw aan het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Bedrijf (GVB) verkocht. Door het GVB werd het Scheepvaarthuis tot 1995 als hoofdkantoor gebruikt. Daarna werd het door de Gemeente Amsterdam in erfpacht te koop aangeboden. In 2004 werd een monumentenvergunning aangevraagd om het Scheepvaarthuis tot een vijfsterren hotel te kunnen verbouwen. In 2008 opende het 'Grand Hotel Amrâth Amsterdam' zijn deuren voor het publiek in het 'voormalige' Scheepvaarthuis.

Dit zes bouwlagen tellende kantoorverzamelgebouw werd tussen 1913-1916 en 1926-1927 onder architectuur van J.M. van der Mey gebouwd. De directiekantoren op de eerste, tweede en derde verdieping werden in de hoekpartij tussen de Prins Hendrikkade en de Binnenkant gesitueerd. De kantoren waren vanuit de centrale hal via een eigen trappenhuis en lift (paternoster) bereikbaar. Zij waren per verdieping als een tweetal appartementen langs een *enfilade* ontworpen en flankeerden de directiekamer. In de gevelarchitectuur werd de locatie van de directiekantoren en de grote Beraadzaal geaccentueerd. De directiekantoren door de hoekpartij (boeg van een schip) en de Beraadzaal door de drie erkers op de derde verdieping aan de Prins Hendrikkade. De interieurs werden door verschillende architecten ontworpen. Op de eerste verdieping door Th. Nieuwenhuis, die ook de Grote Beraadzaal ontwierp, op de tweede door M. de Klerk en op de derde door M. de Klerk en P. Kramer. Nieuwenhuis bediende zich van vormgevingselementen die aan het eind van de negentiende eeuw *en vogue* waren, de Klerk en Kramer van de Amsterdamse School (zie bijlage stijlen, pagina 62). De architecten ontwierpen ook meubilair en armaturen. In de ontwerpen werden door middel van aankleding en inrichting de toenmalige statuur en rijkdom van de rederijen en de functies van de directieleden benadrukt. Delen van de door T. Nieuwenhuis en P. Kramer ontworpen interieurs en meubelen zijn zeer zeldzaam geworden en hebben een museale status. De directiekantoren in het Scheepvaarthuis zijn qua grandeur en zeggingskracht alleen vergelijkbaar met die van de Handels Vereniging Amsterdam. De directiekantoren fungeren sinds de opening van het hotel als hotelsuites en de 'Grote Beraadzaal' als vergaderkamer. De grote betrokkenheid van het Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam (BMA) heeft ertoe bijgedragen dat de directiekantoren en de grote Beraadzaal bij de renovatie in 2006-2008 uiterst zorgvuldig gerestaureerd werden en dientengevolge zeer gaaf werden overgeleverd. De samenstelling van de appartementen van de directiekantoren is met behulp van ingekleurde enfilades en kamers op de representatieplattegronden op pagina 79 weergegeven.³⁹

³⁹ Aangezien de oorspronkelijke kamerfuncties tengevolge van de vele veranderingen en de renovatie, die hebben plaats gevonden niet meer achterhaald konden worden, is hier volstaan met een globale aanduiding van functieaanduiding van de vertrekken en ruimten.

3.5) De Bataafse Petroleummaatschappij, rijksmonument 452730

Carel van Bylandtlaan 30 Den Haag.

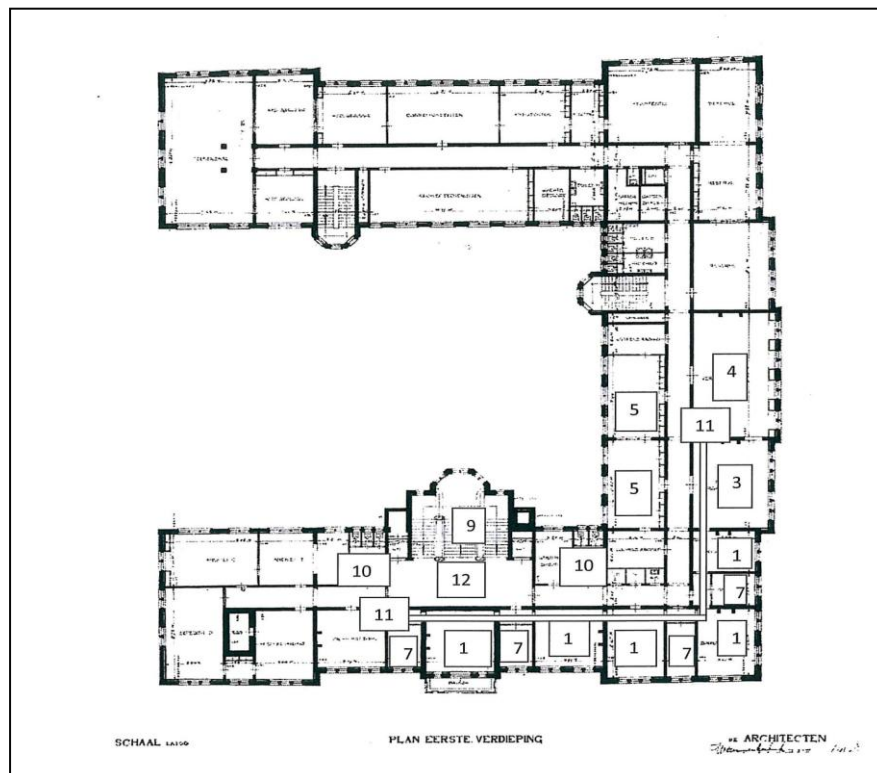
De eerste fase van het 'Scheepvaarthuis' (1913-1916) en die van het hoofdkantoor van de Bataafse Petroleum Maatschappij (BPM) (1915-1917) werden min of meer tegelijkertijd gebouwd. Toch kozen de opdrachtgevers voor totaal verschillende architecten en stijlen om het karakter van hun maatschappijen tot uitdrukking te brengen. De 'scheepvaart' was modern en expressief, de 'olie' meer behoudend en diplomatiek, wat zich vertaalde in Amsterdamse School versus Nieuw Historisende Stijl. De in 1890 opgerichte Koninklijke Petroleum Maatschappij (KPM), maakte na 1900 een stormachtige ontwikkeling door en fuseerde in 1907 met de 'Shell Group'. Dit leidde tot de noodzaak dochterondernemingen op te richten, waaronder de BPM. Toen de BPM een nieuwe behuizing voor haar hoofdkantoor zocht, wende haar 'voorman' Jhr. H. Loudon zich tot het Bureau van Nieuwerkerken, waarmee hij als lid van de Raad van Beheer van het 'Koninklijk Instituut voor de Tropen' goede contacten onderhield.⁴⁰

Het nieuwe hoofdkantoor van de BPM werd tussen 1915-1917 in 'Nieuw Historiserende Stijl' met neorenaissance kenmerken, in een U-vorm aan de Carel van Bylandtlaan, Oostduinlaan en Groenhovenstraat gebouwd.⁴¹ De hoofdopzet stamde van de hand van de broers M.A. en J.J. van Nieuwerkerken. Uit de ontwerptekeningen, schetsen en aquarellen in het 'Van Nieuwerkerkenarchief' kan worden afgeleid dat de van Nieuwerkerken's

⁴⁰ Michaël Lucassen en Inez Kloosterman, *Architectuur als ambacht, ontwerpen voor het patriciaat, J.J., M.A. en J. van Nieuwerkerken*, Rotterdam 1998, pp. 26-27, 150, 151.

⁴¹ De gebroeders van Nieuwerkerken hebben zich laten inspireren door de renaissance en het Hollands classicisme.

zowel het exterieur als het interieur tot in de kleinste details als een Gesamtkunstwerk hadden ontworpen.⁴² In 1928-1930 werden de gevels langs de van Bylandtlaan en de Groenhovenstraat met twaalf traveeën verlengd en parallel aan de Oostduinlaan een tussenvleugel gebouwd. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is er een uitbreidingsplan door het Amerikaanse bureau Skidmore, Owings & Merrill (SOM) uitgevoerd. Het gebouw heeft vijf bouwlagen: souterrain, bel-etage, eerste en tweede verdieping en een zolderverdieping onder met leien gedekte (Rijndekking) samengestelde zadeldaken met dakkapellen. De gevels werden opgetrokken in schoon metselwerk en gedecoreerd met sierankers. Zij worden verticaal geleed door risalieten, een smallere middenrisaliet en twee bredere hoekrisalieten. Het middenrisaliet met de hoofdentree wordt bekroond door een klokkentoren met tentdak, de hoekrisalieten door trapgevels, gedecoreerd met historiserend metsel- en rolwerk, door een fronton. De vensters hebben zowel enkelvoudige en samengestelde hardstenen kruiskozijnen met dito neggeblokken en stijlen, alsmede stalen raamkozijnen met een roedeverdeling onder gemetselde rondbogen. Een hardstenen trap met zeven treden leidt naar de hoofdentree met opengewerkte smeedijzeren deuren in een hardstenen omlijsting. De omlijsting is gedecoreerd met gebeeldhouwde mythologische figuren (ramskoppen) onder een hardstenen balkon. De centrale hal heeft een marmeren vloer, een keizertrap en een in neo-Lodewijk XVI stijl gestuukt koofplafond. De absisvormige uitbouw aan de tuinzijde heeft gebrandschilderde ramen met onder andere voorstellingen van de vier elementen van Jan Schouten (1852-1937) en Pieter Hofman (1886-1965).

Bel-etage, directieverdieping.

1 = directiekamer, 3 = commissarissenkamer, 4 = vergaderkamer, 5 = spreekkamer,
7 = secretariaat, 8 = directielift, 9 = directietrap, 10 = wc., 11 = entree

⁴² Tijdens het onderzoek werden bij het NAI in Rotterdam in het 'Van Nieuwerkerkenarchief' o.a. ontwerpen voor wijzerplaat klok, muurankers, de smeedijzeren entreedeur, haardkorven en tegelranden met florale motieven voor de diensttrappen etc. aangetroffen.

De keizertrap heeft imposante, zuilvormige marmeren trappalen die bekroond worden door verlichtings-armaturen en opengewerkte smeedijzeren balustrades met bronzen leuning. Het directiekantoor is (nog steeds) op de eerste verdieping op de hoek van de Van Bylandtlaan en de Oostduinlaan gesitueerd. Het was ontworpen als een appartement bestaande uit een ensemble van acht grotere en kleinere vetrekken (secretarissen (7) en directeuren (1)) langs een gang. De vetrekken waren onderling door een *entfilade* (11) verbonden en werden geflankeerd door de grote (4) en kleine vergaderkamer (commissarissenkamer) (3) aan de ene zijde en de kamer van de president-directeur aan de andere zijde. De kamer van de president-directeur (1) werd in de gevelarchitectuur geaccentueerd door het balkon boven de hoofdentree. De kamers van het als een ensemble ontworpen directiekantoor werden op een min of meer identieke wijze gedecoreerd met eikenhouten paneellambriseringen onder wandbespanningen of stucwerk en gestuukte plafonds. De kamers hadden voorts parketvloeren met losse kleden en natuurstenen, respectievelijk marmeren schoorsteenmantels (directeuren). De beide vergaderkamers (4) hadden vaste vloerbedekking, wanden met (paneel-) lambriseringen en speciaal ontworpen wandbespanningen. Beide kamers waren uitgerust met een schouw. De grote vergaderkamer(4) had een houten balken plafond, het plafond van de commissarissenkamer (3) was gestuukt en gedecoreerd met neo-Lodewijk XIV en XVI motieven. De stoelen op de beide foto's zijn niet meer aanwezig, de lampen zijn vervangen door koperen kroonluchters en de wandbespanningen hebben tegenwoordig moderne dessins.

Centrale hal bel-etage, pentekening J. van Nieukerken (1918).

Eerste verdieping, grote vergaderkamer (1930).

Eerste verdieping, commissarissenkamer (1930).

Alle vertrekken hebben schuiframen met een zesledige roede-verdeling en bovenlichten met een viervoudige roede-verdeling. Ondanks de majestueuze hal, keizertrap en royale overloop straalt het directiekantoor van de 'Bataafse' in verhouding tot de statuur en rijkdom van het bedrijf een ingetogen karakter uit. Tegenwoordig is het voormalige hoofdkantoor van de BPM het directiekantoor van Royal Dutch Shell plc. De hoofdentree werd in de jaren tachtig verplaatst van de van Bylandtlaan 30 naar de van Bylandtlaan 16 .

Het door de gebroeders van Nieuwerkerken, als een Gesamtkunstwerk, ontworpen hoofdkantoor van de BPM werd tussen 1915 en 1917 gebouwd. De architecten situeerden het als een appartement ontworpen directiekantoor op de hoek van de eerste verdieping. Het directiekantoor was evenals de gevels uitgevoerd in de Nieuw Historiserende Stijl, was traditioneel van opzet en had een hiërarchisch karakter (zie bijlage stijlen, pagina 62). Het directiekantoor was via een 'eigen' trap en lift bereikbaar. Hoewel langs een gang gesitueerd, waren de directie- en secretaressekamers, zoals dat ook bij de NHM het geval was, onderling via een *enfilade* verbonden. In de gevelarchitectuur wordt de kamer van de hoogste bestuurder door het balkon boven de hoofdentree benadrukt. De ingetogenheid van de tamelijk sober aangeklede en gemeubileerde kamers stond in een (tamelijk) schril contrast met de statuur en de rijkdom van het bedrijf. De enormiteit en de sobere voornaamheid van dit directiekantoor komen in hoofdlijnen overeen met dat van de Nederlandse Handel Maatschappij. Doordat de functie van het kantoor en de kamers in de loop der tijden praktisch onveranderd is gebleven, zijn kantoor en kamers gaaf overgeleverd.⁴³ De appartements-indeling is optisch met behulp van ingekleurde enfilades en kamers op de representatieplattegrond op pagina 80 weergegeven.

⁴³ De originele stoelen, lichtkroon en wandbespanning in de grote vergaderkamer zijn niet meer aanwezig.

3.6) De Nederlandse Handel-Maatschappij, rijksmonument 46509

Vijzelstraat 30-34 Amsterdam.

De NHM werd in 1824 op initiatief van Koning Willem I opgericht als particuliere instelling, waarvan de directieleden tot 1929 officieel door de koning benoemd werden. De maatschappij had als doelstelling om de Nederlandse economie te stimuleren en uitvoering te geven aan het Cultuurstelsel (1830-1870). Na de afschaffing hiervan ontwikkelde de NHM zich tot kapitaalverschaffer voor landbouwondernemingen in Indië. Vanaf 1882 trad zij ook als bank op en deze activiteiten overvleugelden zeer spoedig alle andere.⁴⁴ Het hoofdkantoor van de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM), de grootste financiële instelling van Nederland uit het begin van de twintigste eeuw vertoont overeenkomsten met dat van de BPM, de grootste oliemaatschappij van Nederland uit die tijd. Het zijn de eerste kantoorcolossen in Nederland en spreiden beide, ondanks stijlverschillen, een enormiteit en een sobere, voorname en calvinistische ingetogenheid ten toon.

Het hoofdkantoor van de NHM werd tussen 1919 en 1926 in rationalistische stijl gebouwd naar een ontwerp van K.P.C. de Bazel (1899-1923). Het noord-zuid georiënteerde gebouw staat aan de Vijzelstraat en telt tien bouwlagen: twee kelders, een souterrain, een bel-etage, vijf verdiepingen en een zolderverdieping onder een plat dak. Het pand werd met behulp van een betonskelet (A.D.N. van Gendt) om twee lichthoven

⁴⁴ R.C. van Caenegem, Sj. Groenman, H.A. Lauwerier (red.) e.a., *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, Deel 16, Amsterdam/Brussel 1982, p. 264.

gebouwd. Het betonskelet werd aan het zicht onttrokken door de in rationalistische stijl ontworpen gevels. De gevel aan de Vijzelstraat wordt door vijf risalieten geleed en is met beeldhouwwerk van Joseph Mendes da Costa (1863-1939), Lambertus van Zijl (1866-1947) en Hendrik van den Eijnde (1839-1939) gedecoreerd.⁴⁵ Het kantoorontwerp van de Bazel was traditioneel (cellenkantoor) van opzet, had een licht hiërarchisch karakter en bestond uit drie delen: een kluisencomplex in het souterrain en de kelder, een centrale hal met representatieve ruimten onder de twee lichthoven op de bel-etage en de bankvertrekken op de verdiepingen.⁴⁶ De iconografie van de Bazels decoratieprogramma benadrukte zowel in het exterieur als in het interieur de prominente positie die de NHM in de financiële wereld innam. De kunstwerken aan de gevel alsmede de glas-in-loodramen legden hiervan nadrukkelijk getuigenis af. De geschilderde portretten van de koningen Willem I, II en III en koningin Wilhelmina accentueerden de nauwe banden van de NHM met haar oprichter.⁴⁷

Details van het 'Gesamtkunstwerk' (K.P.C. de Bazel), van links naar rechts: paraplubak, fauteuil, salontafel en buizenpostcentrale.

Naast het exterieur zijn door de Bazel ook vrijwel alle onderdelen voor het interieur ontworpen, van vloermozaïeken, luchtroosteromlijstingen, telefooncellen en buizenpostcentrale tot en met de lambriseringen, tapijten en meubilering van de directiekamers, vergaderkamers en commissarissenkamer. Het zou derhalve als een 'Gesamtkunstwerk' kunnen worden aangemerkt, ware het niet dat de vergaderzaal op de tweede verdieping uit het vroegere hoofdkantoor was meegenomen. Daarenboven stamden de ontwerpen van glas-in-loodramen van de hand van Antoon der Kinderen (1859-1925) en konden een aantal onderdelen door zijn voortijdig overlijden, niet tijdig door hem ontworpen worden.⁴⁸

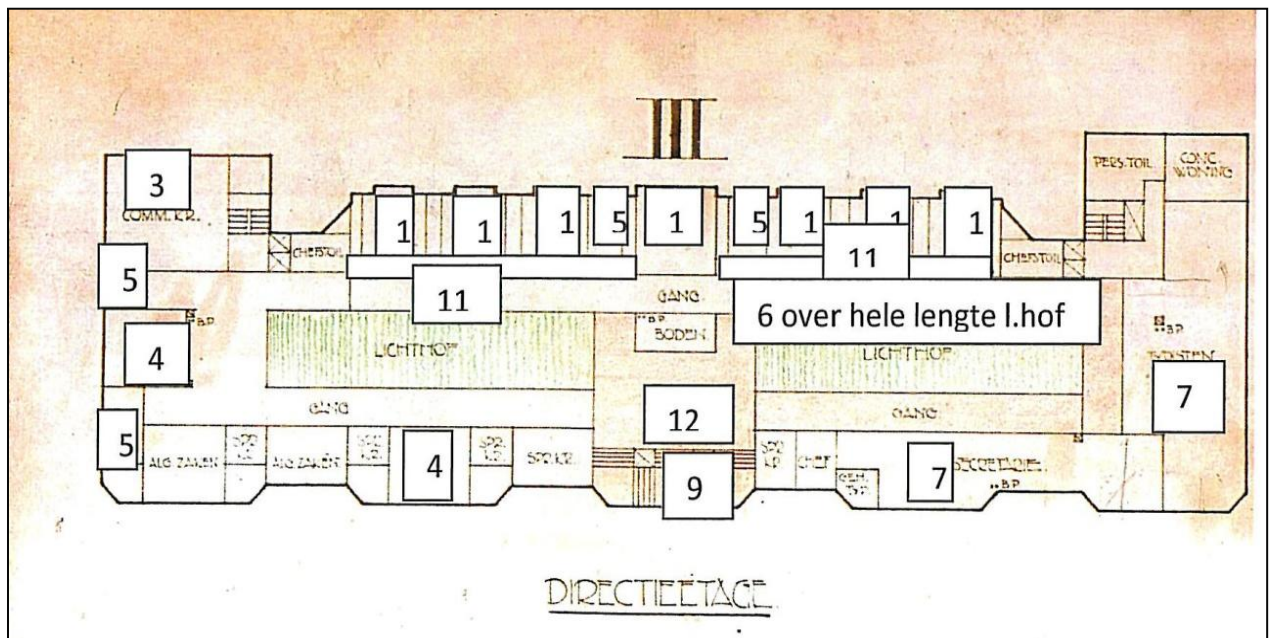
⁴⁵ De gevel werd opgetrokken in schoonmetselwerk, resp. siermetselwerk van al of niet meandervormige contrasterende baksteen- en natuursteenbanden).

⁴⁶ Dit hiërarchisch karakter komt onder andere tot uitdrukking in de grootte van de kamers ten opzichte van de functie, in verschillende kamers voor verschillende 'klassen' werknemers' en onderscheiden materiaalgebruik.

⁴⁷ Mariëlle Hageman en Stefanie van Odenhoven (red.), *De Bazel, tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Amsterdam 2007, pp. 74-75.

⁴⁸ Alexander Westra en Jacques Dob, *Het Voormalige Hoofdkantoor Van De Handels Vereniging Amsterdam*, Amsterdam z.t., p. 93. Het tapijt is door de Bazel ontworpen en bij Kirnheim in Beverwijk vervaardigd.

Het directiekantoor was in de zuidelijke vleugel op de tweede verdieping langs de gang aan de tuinzijde gesitueerd. Mogelijk was deze locatie gekozen vanwege een betere lichtinval en geringere geluidsoverlast (Vijzelstraat). Het kantoor was middels een eigen trap en een gelambriseerde lift bereikbaar.⁴⁹ De Bazel had het directiekantoor als een appartement, samengesteld uit twee identieke ensembles van drie directie- en één secretaressekamer, die de kamer van de president-directeur flankeerden, ontworpen. De kamers van beide ensembles waren langs een gang gesitueerd en onderling door een *enfilade* verbonden.⁵⁰ De directiekamers waren qua grootte, aankleding en meubilering identiek. De maatvoering van de kamers was afgeleid van die van de president-directeur, waarvoor diens bureau bepalend was geweest. Vanaf de hogere verdiepingen was het reilen en zeilen op de directieverdieping vanuit de lichte hof door een matglazen raster aan het zicht van het personeel onttrokken. Bij de uitvoering van het ontwerp van het directiekantoor waren onder andere meubelfabriek J.H. Haag & Zoon, 't Woonhuys, H. Pander & Zonen en de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij betrokken.⁵¹

Tweede (directie-)verdieping. De aanduiding III is gebaseerd op parterre I en insteekparterre II.
 1 = directiekamer, 3 = commissarissenkamer, 4 = vergaderkamer, 5 = spreekkamer, 6 = wachtkamer
 7 = secretariaat, 8 = directielift, 9 = directietrap, 10 = wc., 11 = enfilade, 12 = directieoverloop/gang

De directiekamers (11) waren uitgerust met parketvloeren belegd met losse tapijten, eikenhouten lambriseringen, gestuukte plafonds en ingericht met een *bureau ministre* en een zitje. De onderlinge hiërarchie werd respectievelijk bepaald door enerzijds de situering van de kamer ten opzichte van die van de president-directeur (1) en anderzijds door de kleur van de wandbespanning (hoe dichterbij respectievelijk hoe donkerder, hoe hoger de functie). De kamer van de president-directeur was beduidend groter dan die

⁴⁹ Volgens Jaap-Jan Mobron, medeauteur van *De Bazel Tempel aan de Vijzelstraat*, werd ten tijde van de Handel-Maatschappij een andere verdieplingsnummering gehanteerd. De huidige tweede verdieping werd als derde verdieping aangeduid en zo vervolgens.

⁵⁰ Mark Girouard, *Life in the English country house*, Yale 1978, p. 135, plattegrond van Ragley Hall.

⁵¹ M. Hageman, S. van Odenhoven en L. Smit (red.), *De Bazel: tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Bussum 2007, p. 159.

van zijn collegae, had kunstwerken aan de muur en beschikte over een eigen wc.⁵² In deze kamer was de lambrisering overeenkomstig die in de 'grote vergaderzaal' en de lunchkamers uitgevoerd in teakhout en was het plafond gestuukt en gedecoreerd met lijsten en profielen. Naast het directiekantoor waren op de directie-etage een kleinere en een grotere vergaderkamer gesitueerd. Mogelijk vanwege ruimtegebrek op de tweede verdieping, bevonden zich op de derde verdieping de grote vergaderzaal (de Koningszaal) en de 'oude bibliotheek' met bijzondere verzamelingen antiquarische atlanten en boekwerken.⁵³

Van links naar rechts: tweede verdieping kleine spreekkamer en directiekamer, derde verdieping bibliotheek.

Derde verdieping: Koningszaal, totaal ontwerp van K.P.C. de Bazel: parketvloer, tapijt, mahoniehouten lambriseringen, wandbespanningen, stoelen, tafels, lampen, plafondarmaturen en stucdecoraties.

⁵² M. Hageman, S. van Odenhoven en L. Smit (red.), *De Bazel: tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Bussum 2007, p. 150. Het betrof een schilderij van Hobbe Smith met een voorstelling van de pakhuizen van de WIC aan het 's Gravenhekje, dat in de mahoniehouten nis boven de bronzengashaard hing.

⁵³ Mariëlle Hageman, Stefanie van Odenhoven en Ludger Smit, *De Bazel, Tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Bussum 2007, pp. 74-75.

In dit tien bouwlagen tellende hoofdkantoor, dat tussen 1919 en 1926 onder architectuur van K.P.C. de Bazel werd gebouwd, was het directiekantoor van de NHM op de tweede verdieping gesitueerd. Het was via een 'eigen' lift en 'eigen' trappenhuis bereikbaar. Het directiekantoor kenmerkte zich door een hiërarchisch karakter en had, evenals bij de BPM, een appartementsindeling langs een gang. Het appartement was samengesteld uit twee identieke ensembles die de presidentskamer flankeerden. Beide ensembles waren samengesteld uit ieder vier kamers die onderling door een *enfilade* verbonden waren. De directiekamers waren met uitzondering van de presidentskamer qua oppervlakte, aankleding en meubilering identiek. Zij waren zakelijk van opzet, maar niet overdreven luxueus aangekleed of ingericht en weerspiegelden de rationalistische stijl van het exterieur (zie bijlage stijlen, pagina 61). De hiërarchie onder de directieleden werd benadrukt door de situering van de directiekamers ten opzichte van de kamer van de president-directeur en de kleur van de wandbespanning. De statuur van de maatschappij werd zowel door de massaliteit van het gebouw als door de enormiteit van het directiekantoor benadrukt. Hoewel het gebouw in feite niet als een Gesamtkunstwerk kan worden aangemerkt, kan het directiekantoor dat wel. Het directiekantoor heeft vanaf de datum van oplevering in 1926 tot 2002 hoofddirecties van diverse financiële instellingen gehuisvest. Na een ingrijpende renovatie is het sinds 2007 in gebruik bij het Stadsarchief Amsterdam. De indeling van de beide appartementen is optisch met behulp van ingekleurde enfilades, kamers en wachtruimte op de representatieplattegrond op pagina 81 weergegeven.

Links: gang tweede verdieping met zitjes (wachtruimte) en zicht op de vide.

Rechts: de kamer van C.J.K. van Aalst, president-directeur van de NHM (1913-1934).

3.7) Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat, rijksmonument 519462

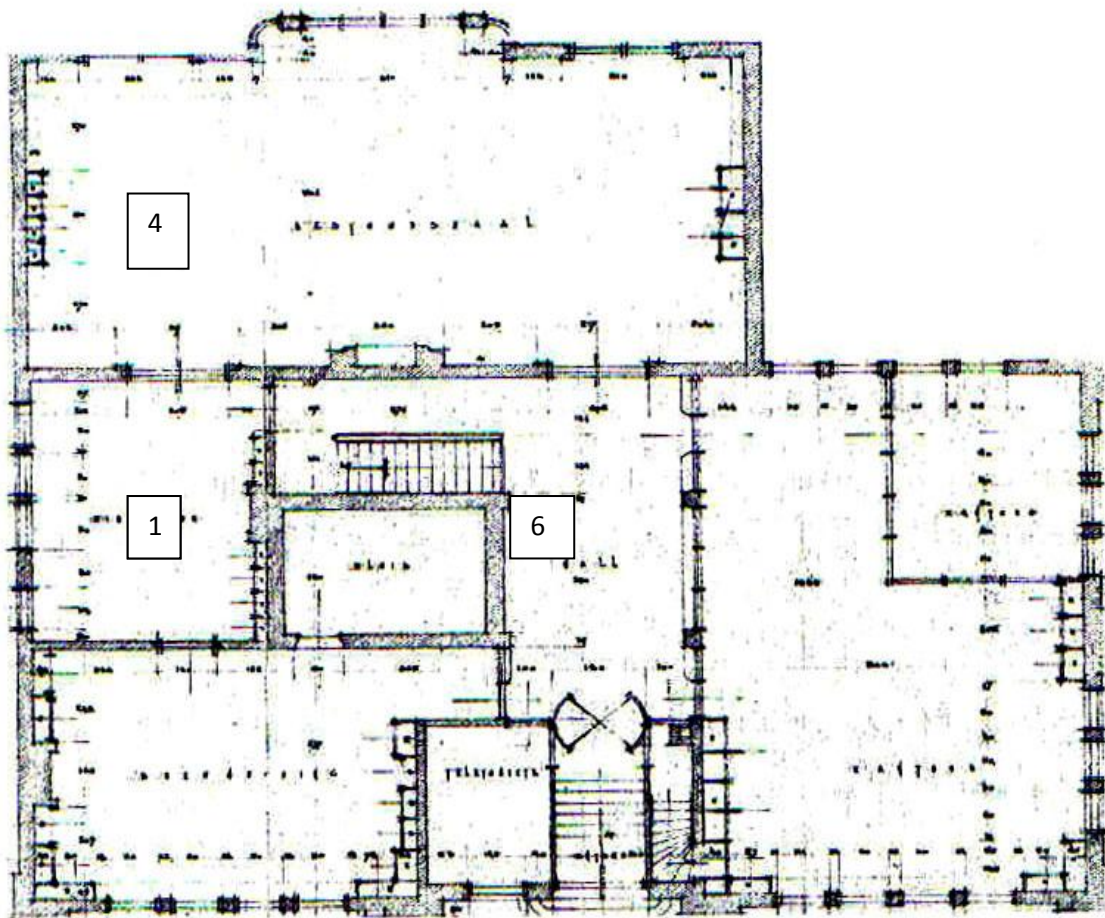
Noordzeedijk 113 Dinteloord (Stampersgat).

Eind negentiende, begin twintigste eeuw speelde de coöperatieve organisatievorm bij de industrialisering van de agrarische sector van ons land een grote rol. In vele sectoren (aardappelen, suikerbieten, graan en melk) ontstonden coöperaties. De grondslag hiervoor was veelal de onvrede van de boeren over de hoogte van de prijzen die particuliere fabrikanten bereid waren te betalen. De coöperatieve organisatievorm maakte het mogelijk, dat de boeren/leden gezamenlijk doelen konden bereiken, die individueel onmogelijk waren. Binnen de coöperaties beruste de hoogste zeggenschap bij de Algemene Ledenvergadering, die het bestuur van de vereniging en de directies van de geëxploiteerde fabrieken benoemde. In het kantoorgebouw van de 'Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat', werd, in tegenstelling tot andere coöperatieve organisatievormen, zoals die bij banken, de coöperatieve organisatievorm door leden nadrukkelijk tot uitdrukking gebracht. Uit de 'agrarische' coöperaties zijn in de loop van de tijd door fusies een aantal enorme concerns ontstaan.⁵⁴ Het onderhavige kantoorgebouw is tegenwoordig in het bedrijfscomplex van de Suiker Unie (Royal Cosun) in Dinteloord geïntegreerd.

Het kantoorgebouw van de 'Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat' werd in 1918 in expressionistische stijl gebouwd. De architect van het kantoor is onbekend. In 1920 werd het gebouw met een vergaderkamer en een directeurswoning uitgebreid. Het gebouw was met behulp van een betonskelet gebouwd, heeft een L-vormige plattegrond en gemetselde gevels. De voorgevel wordt verticaal geleed door vier gemetselde, gecanneleerde pilasters van de kolossale orde, die bekroond en gedecoreerd worden

⁵⁴ In de aardappelmeelindustrie 'AVEBE', het grootste zetmeelconcern ter wereld, in de suikerindustrie 'Royal Cosun', waarin de suikerfabriek in Stampersgat is opgegaan als één van de vijf grootste suikerproducenten in West-Europa en in de zuivelindustrie 'FrieslandCampina', de derde zuivelproducent van Europa.

door gemetselde kapitelen met natuurstenen ornamenten. Horizontaal wordt de gevel geleed door een gemetselde plint en een cordonlijst. Het gebouw telt drie bouwlagen: een souterrain, een bel-etage en een zolderverdieping onder een afgeknot, samengesteld, met eterniet leien (Maasdekking) gedekt schilddak. De hoofdentree is tussen de middelste twee pilasters gesitueerd. In het souterrain bevonden zich de stookruimte, de opslagruimte en de postkamer. De bel-etage fungeerde als directiekantoor met receptie, wachtruimte (hal), directeurskamer (verdwenen), boekhouding, vergaderkamer en bestuurszaal. De zolderverdieping was ingericht als kantoorruimte.

Bel-etage kantoorgebouw Coöperatieve Suikerfabriek Stampersgat.
1 = directiekamer (verdwenen), 4 = grote vergaderzaal, 6 = wachtkamer

De hoofdentree heeft gestoken, dubbele teakhouten paneeldeuren onder een getoogd, driedelig bovenlicht en is bereikbaar via een hardstenen bordestrap met vier treden. Een inpandige trap, afgesloten door een tourniquet onder een gebrandschilderd glas-inloodraam, leidt naar de hal van het bestuurskantoor op de bel-etage. De hal heeft een granitovloer afgezet met hardstenen banden en een 'verwarmde' houten bank, gedecoreerd met inlegwerk en koperen roosters. De hal fungeerde als wachtkamer (6) voor de leden-eigenaren, zowel tijdens vergaderingen, als tijdens de campagne, waar via drie loketten de geleverde bieten werden uitbetaald. Links van de tourniquet zetelden de

receptioniste/telefoniste, de boekhouding en de directeur (niet overgeleverd). Rechts van de tourniquet bevonden zich de administratie en een aparte kamer voor de chef.

Centrale hal met tourniquet.

'Verwarmde' bank.

Aan het eind van de hal strekt zich over de gehele breedte van het gebouw de grote vergaderzaal (4) uit. Deze zaal is rechthoekig van vorm en geheel in originele staat overgeleverd. Aan de lange zijde tegenover de erker wordt een schouw links en rechts geflankeerd door een *porte-brisée*. De schouw heeft een smeedijzeren haard met dito vloerplaat tegen een groen geaderde marmeren achterwand, die gedecoreerd is met suikerkristalmotieven en afgesloten wordt door een geprofileerde lijst. De schouw heeft dragers in de vorm van eikenhouten pilasters, die gedecoreerd zijn met gestoken bladmotieven. In het fries dragen twee 'maagden' tegen een florale achtergrond een koperen oorkonde. De zaal heeft een eikenhouten parketvloer en dito gelambriseerde wanden onder een donkerpaarse, originele, wandbespanning met een ruitvormig motief (*velours-frisé*). Het plafond is gestuukt en gedecoreerd met lijstwerk en wordt omrand door een brede houten verkenning, ingelegd met beschilderde panelen met geometrische motieven. Aan het plafond hangen drie Jugendstil lichtkronen in de vorm van geopende, glazen bloemkelken met verchroomde stelen. Tussen schouw en erker staat een ovale, aan de korte zijde open, eikenhouten vergadertafel met twintig dito zware leunstoelen. De leden zaten op de leunstoelen om de tafel, de directie in het open eind van de tafel. De vorm van de tafel en de tafelschikking symboliseerden het primaat van de leden-eigenaren boven de directie. De vensters waren voorzien van glas-inloodramen gedecoreerd met gebrandschilderde motieven van suikerkristallen. De in 1920 aangebouwde vergaderkamer (niet op de plattegrond) is eveneens geheel in authentieke staat overgeleverd. Zij is uitgerust met een parketvloer met blokmotief, een eikenhouten lambrisering met verdiepte panelen, schuiframen met bovenlichten en een gestuukt plafond, gedecoreerd met eenvoudig lijstwerk. Aan het plafond hingen drie oudmessingkleurige kronen met acht armen, met ieder een matglazen kelk. De vuurmond van de haard kon met behulp van gewichten aan katrollen worden geopend. De kamer beschikte over een vergadertafel met tien leunstoelen en een zitje. Het trappenhuis tussen souterrain en eerste verdieping had een gestoken eikenhouten balustrade en een geelkleurige, betegelde lambrisering met bies.

Vergaderkamer.

Schouw en gebrandschilderde suikerkristal.

Grote vergaderzaal met onder andere vergadertafel, schouw en erker met gebrandschilderde ramen.

In dit in 1918 (1920) gebouwde, drie bouwlagen tellende 'verenigingsgebouw' is het bestuurskantoor in afwijking van de in die dagen gangbare eerste verdieping op de bel-etage gesitueerd. Hierdoor waren de met de coöperatieve gedachte strijdige hiërarchische symbolen als 'eigen trap en lift' overbodig. De bestuurskamer, hal en vergaderkamer verschilden onderling zeer qua aankleding en inrichting. De expressionistische stijl waarin de voorgevel werd opgetrokken weerspiegelde zich in het interieur door de toepassing van glas-in-lood, diverse houtsoorten, siersmeedwerk en gebrandschilderd glas (zie bijlage stijlen, pagina 62). Daarnaast werd het coöperatieve

karakter van de suikerfabriek, waarbij de leden van de vereniging eigenaar van de fabriek waren, in het gebouw geaccentueerd. In de bestuurszaal door de vergadertafel met het open eind die het primaat van de leden boven de directie symboliseert en in de hal door de rijke decoratie van de 'wachtkamer' voor de leden (eigenaren). In de plattegrond van het bestuurskantoor kan geen appartementsindeling worden aangeduid, noch is er sprake van een traditionele kantooropzet op een hiërarchisch karakter (strijdig met de coöperatieve gedachte). De verenigingsstructuur, die voor de totstandkoming van de suikerfabriek bepalend was, wordt door de inrichting van het bestuurskantoor en de bestuurskamer in het bijzonder nadrukkelijk tot uitdrukking gebracht. Zij wijkt sterk af van de gebouwen, die zowel door de ideële vereniging 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Nutsspaarbank, zie 3.9) als de vereniging met winstoogmerk, de 'Vereniging voor den Effectenhandel' (Beursgebouw, zie 3.1) werden gesticht. In deze gebouwen manifesteerden bestuur en leden zich wel nadrukkelijk door een hiërarchisch opzet en architectuur. Aangezien het gebouw tegenwoordig in het kantoorcomplex van de Suiker Unie geïntegreerd is, is het mogelijk zo gaaf overgeleverd. De kamersamenstelling van het bestuurskantoor is optisch op een representatieplattegrond op pagina 82 weergegeven.

3.8) De Drie Hoefijzers, rijksmonument 518939

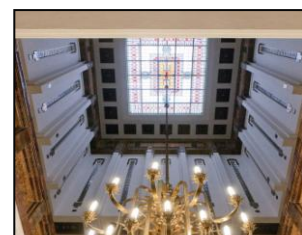
Ceresstraat 1 Breda.

Waarschijnlijk werd in Mesopotamië al 4500 voor Chr. bier gebrouwen. In de middeleeuwen was bier in de Lage Landen de gebruikelijke drank voor het 'volk', want het was veiliger dan water. Vanaf de middeleeuwen werd het brouwen van bier verzorgd door kloosters en abdijen, maar al spoedig ontstonden er ook particuliere brouwerijen, die voor professionalisering en schaalvergroting zorg droegen. De Drie Hoefijzers was een brouwerij, die opgericht in 1543 tot 1968 als zelfstandig familiebedrijf bier heeft gebrouwen. In 1887 werd aan de (tegenwoordige) Ceresstraat in Breda een nieuwe brouwerij gebouwd, die zou uitgroeien tot een der belangrijkste van Nederland. Het hoofdkantoor van deze brouwerij werd in de jaren 1926-1927 naar een ontwerp van het Bredase architectenbureau F.P. Bilsen & Zoon in de stijl van de Nieuwe Haagse School met Art Deco accenten gebouwd. De Nieuwe Haagse School was een modernere bouwstijl, dan de tot dan toe door grote bedrijven uitverkoren stijlen. De bouwkosten exclusief inrichting bedroegen circa fl. 294.000,--.

Het gebouw is met behulp van een gewapend betonconstructie gebouwd en heeft gemetselde gevels van gele baksteen op een plint van syeniet. Het heeft een rechthoekige plattegrond, meet 25 x 45 meter en telt drie respectievelijk vier bouwlagen: souterrain, bel-etage, eerste en tweede (respectievelijk derde) verdieping onder een plat dak. Karakteristiek voor het gebouw zijn de in- en uitspringende blokvormige bouwmassa's, die worden afgesloten door iets overstekende betonnen luifels en deklijsten. De gevel wordt verticaal geleed door geblokte muurdammen en een hoge middenrisaliet met laddervensters. Deze vensters hebben glas-in-loodramen onder *haut-*

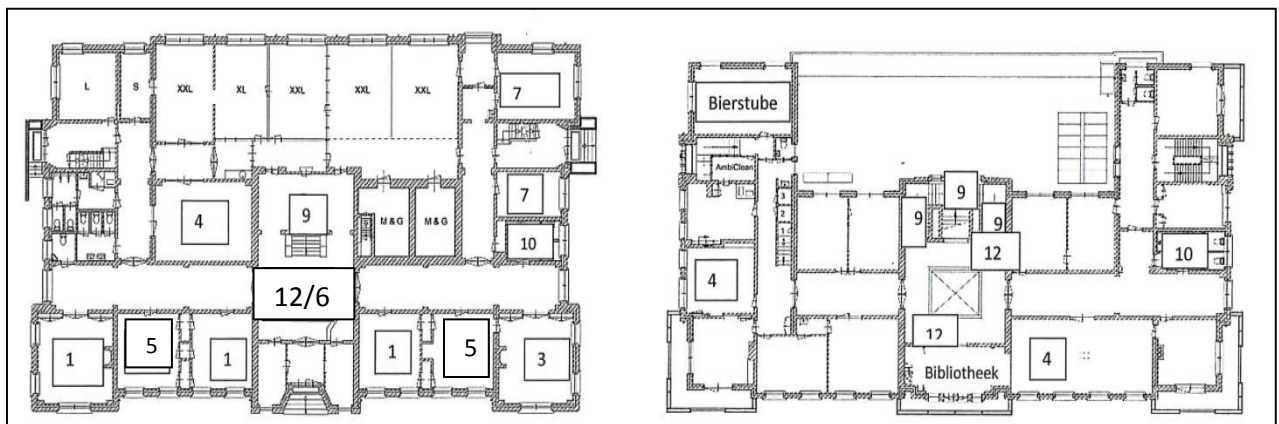
reliëfs van J. van Lunteren. Aan de voorgevel beeldt van Lunteren 'de beheersing en ordening van de elementen door de mens' uit, aan de achtergevel 'drie hoefijzers'. De hoofdingang is gesitueerd in een portiek, met getrappt gemetselde neggen en heeft teakhouten vleugeldeuren met bronzen stootplaten en zij- en bovenlichten met glas-in-loodramen (H. de Rouw). Boven de zijlichten bevinden zich lantaarns (Atelier Gispen), met kleurig glas-in-lood. De centrale ingangspartij wordt geflankeerd door twee tweelaagse bouwdelen met ieder vier vensterassen, die beide eindigen in twee drielaagse bouwdelen. De personeelsingang bevond zich in de zijgevel. Het directiekantoor was in afwijking van de toentertijd geëigende locatie, zowel op de bel-etage als op de eerste verdieping gesitueerd.

In de hal werden voor de vloer, plinten en lambriseringen diverse soorten marmer toegepast, namelijk Blanc Brouillé, Vert d'Escours, Escalette, Brotocelle di Siënne en Cipolino. De radiatoren werden achter de lambrisering weggewerkt. De verlichtings-armaturen werden in Art Decostijl uitgevoerd. De teakhouten vleugeldeuren van de hoofdentree waren gedecoreerd met banden van coromandel. Het plafond was gestuukt en gedecoreerd met verdiepte randen. Voor de keizertrap naar de eerste verdieping werd bij de treden, plinten, stootborden en lambriseringen eveneens een scala aan marmersoorten toegepast. Het trapportaal werd geflankeerd door bronzen fantasie brouwketels met wanden uitgevoerd in glas-in-lood die als verlichtingsarmaturen fungeerden. In de toren van de middenrisaliet hing een grote koperen luchter. De toren werd afgesloten door een koepeldak van glas-in-lood dat door H. de Rouw van het Atelier Oude Vest uit Delft werd uitgevoerd. De wanden van de omgang op de eerste verdieping langs de vide werden uitgevoerd in decoratief tegelwerk (H. de Rouw, De Porceleyne Fles Delft). De gangen van de kantoorvleugels op de bel-etage en eerste verdieping werden uitgerust met granito vloeren en betegelde lambriseringen met biezen van verglaasde bakstenen onder gestuukte wanden.

Links: centrale hal, rechts: boven vide met kroonluchter, onder gang eerste verdieping met omloop.

Op de bel-etage bevonden zich in de hoeken de kamers van de belangrijkste functionarissen van het bedrijf: links die van de president-directeur (1) en rechts die van de commissarissen (3). Verder bevonden zich hier nog twee directiekamers (1), twee spreekkamers (5), een vergaderkamer (4) en het secretariaat (7). Op de eerste verdieping bevond zich onder andere de grote vergaderzaal (4). De presidentskamer had lambriseringen en meubilair van teakhout naar ontwerp van C. Kras en uitgevoerd door H. Pander & Zn. en een marmeren schoorsteenmantel met een smeedijzeren haard geleverd door Ringlever uit Rotterdam. De commissarissenkamer had een wortelhouten lambrisering, een schoorsteenmantel van marmer (Bois Jourdan) met dekplaten en stootranden van gepolijst syeniet en smeedwerk van de firma Ringlever.

Kantoorgebouw Drie Hoefijzers, plattegronden bel-etage en eerste verdieping.

1 = directiekamer, 3 = commissarissenkamer, 4 = vergaderkamer, 5 = spreekkamer, 6 = wachtkamer

7 = secretariaat, 8 = directielift, 9 = directietrap, 10 = wc., 11 = enfilade, 12 = centrale hal /directieoverloop

Het meubilair was door de architecten speciaal voor deze kamer ontworpen. De lambriseringen van de (gewone) directiekamers waren van eikenhout, de bronzen in Art Decostijl ontworpen verlichtingsarmaturen stamden van de firma Van Gelder & Van Ginkel uit Den Haag en de deuren waren uitgevoerd in teak. De kamers waren met elkaar verbonden door 'doorloopkasten' met een garderobevoorziening. Het ontwerp voor de grote vergaderkamer op de eerste verdieping was van C. Kras en uitgevoerd door H. Pander. De in mahonie-, ebben- en purperhout uitgevoerde parketvloer van de vergaderzaal was vervaardigd August Lachapelle's parkfabriek te Breda en belegd met een handgeknoopt smyrnatapijt (overgeleverd). Voor de lambrisering en het meubilair werd mahoniehout en coromandel toegepast, voor de wand van de haardpartij gepolijst travertijn met deklijsten van Belgisch hardsteen en smeedwerk van 'Ringlever'. De bovenlichten waren bezet met glas-in-loodramen met voorstellingen die de fysica, mechanica en biochemie symboliseren (W. Bogtman, Haarlem). De bronzen verlichtingsarmaturen werden ontworpen en vervaardigd door de firma Van Gelder & Van Ginkel.⁵⁵ De lambrisering van de grote bibliotheek was uitgevoerd in eikenhout, die van de kleine in ebbenhout. De grote bibliotheek gaf toegang tot het familiearchief in een torenkamer. Het gebouw fungeert tegenwoordig als kantoorverzamelgebouw.

Dit kantoorgebouw werd tussen 1926 en 1927 onder architectuur van F.P. Bielsen & Zoon in de mede op Frank Lloyd Wright geïnspireerde Nieuwe Haagse Schoolstijl (zie bijlage stijlen, pagina 62), als een traditioneel kantoorgebouw met een hiërarchisch

⁵⁵ J.C. Willemsen, *Monument van een Brouwer*, Breda 1989, pp. 1-31.

karakter, gebouwd.⁵⁶ Het was het eerste kantoorgebouw in deze stijl bezuiden de grote rivieren. Met dit kantoorgebouw gaf de opdrachtgever in de hoedanigheid van directie en eigenaar een statement af, dat getuigde van moderniteit en vooruitstrevendheid. Het directiekantoor werd aan de zuidzijde van het kantoorgebouw op de bel-etage en eerste

Commissarissenkamer.

Details directiekamer, klok, oproepinstallatie.

Eerste verdieping, grote vergaderkamer met origineel tapijt, meubilair en lambrisering.

⁵⁶ De hiërarchische opzet blijkt onder andere uit de gescheiden toegangen voor personeel en directie en het functieafhankelijke onderscheid in grootte, inrichting en meubilering van de directiekamers.

verdieping gesitueerd en was via een 'eigen' (keizer-) trap en lift bereikbaar. De directiekamers waren als een ensemble langs gangen ontworpen. Het kantoor en de kamers weerspiegelden het zakelijk karakter de Nieuwe Haagse School en benadrukten de rijkdom van het bedrijf en de functies van de directieleden.

Sinds het kantoorgebouw van de brouwerij is afgesplitst, fungeert het als een kantoorverzamelgebouw ten behoeve van de verhuur van kantoorruimte aan derden. Tussen 2009 en 2011 is het gebouw zorgvuldig gerestaureerd en mede daardoor zijn de aankleding en het interieur gaaf overgeleverd. De kamersamenstelling van het directiekantoor is optisch met behulp van ingekleurde kamers op de representatieplattegrond op pagina 83 weergegeven.

3.9) Nutsspaarbank Kampen, rijksmonument 512048

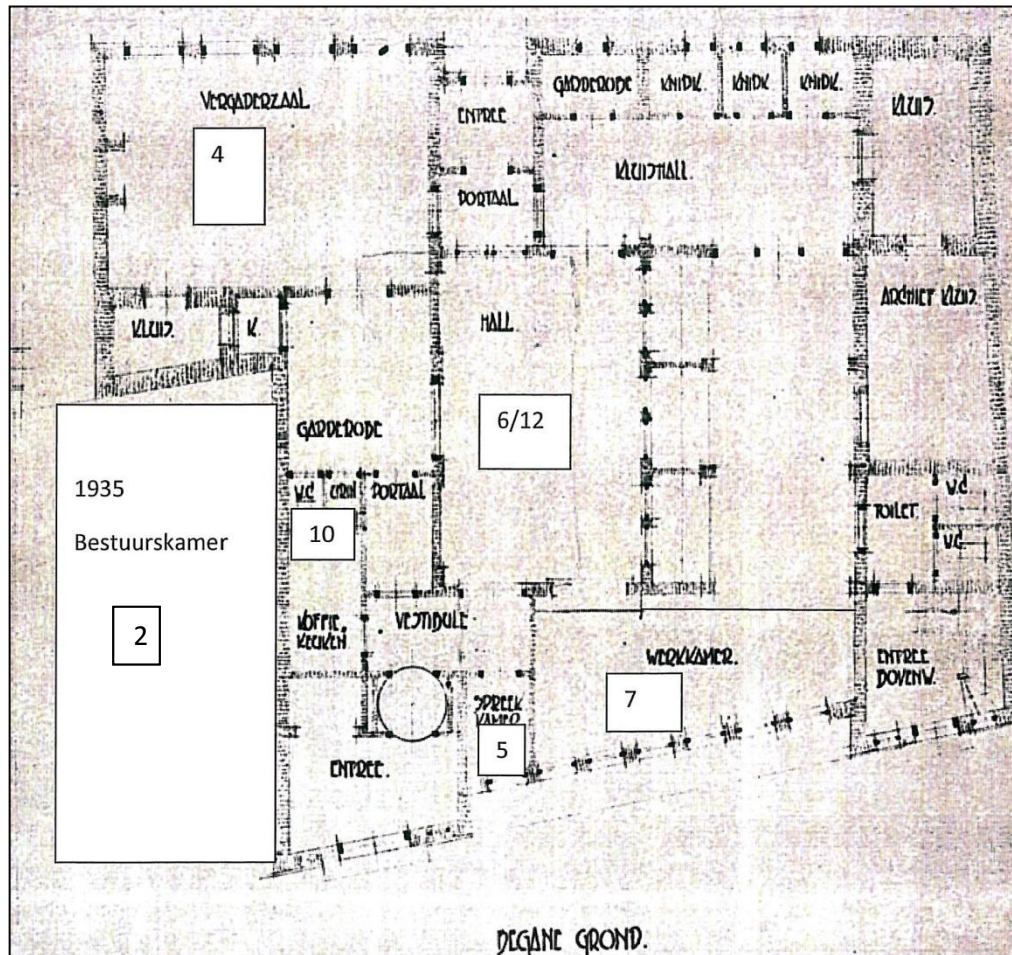
Burgwal 43 Kampen.

Nutsspaarbanken zijn voortgekomen uit de in 1784 opgerichte 'Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen' ('t Nut). Hoofddoelen van deze ideële vrijwilligersvereniging waren het bevorderen van het welzijn van individu en gemeenschap. Om dit te bewerkstelligen stond zij aan de wieg van talloze initiatieven ter bevordering van onder andere het onderricht (basisscholen), de geestelijke ontwikkeling (bibliotheken) en de spaarzin (spaarbanken). Voor dit laatste doel richtte 't Nut de Nutsspaarbanken op, de eerste spaarbanken in Nederland (Workum en Haarlem, 1817). Diverse gemeenten en particulieren volgden dit initiatief, waarna het 'Rijk', middels het 'Staatsbedrijf der Posterijen', in 1881 de 'Rijkspostspaarbank' oprichtte.⁵⁷ Nutsspaarbanken vielen vaak op door hun karakteristieke architectuur (Den Haag en Eindhoven). De Nutsspaarbanken zijn opgegaan in de VSB Bank, de VSB in Fortis Bank, die op haar beurt in de ABN AMRO opging.

Tussen 1928 en 1932 liet het bestuur van de Nutsspaarbank Kampen een bankgebouw met in pandige woning naar ontwerp van de Groningse architect G. Hoekzema in 'Traditionalistische Stijl' bouwen. In 1935 volgde de bouw van een bestuurskamer aan de straatzijde naast de entree. Aan Hoekzema wordt in grote lijnen ook het ontwerp van het interieur toegedicht, dat integraal door de Haagse interieurbouwer H.P. Pander werd uitgevoerd. Het pand werd met behulp van een betonconstructie opgetrokken en kreeg gemetselde gevels van rode (machinale) baksteen. Het gebouw heeft twee bouwlagen: een begane grond en een eerste verdieping onder een mansardekap, gedekt met grijze Hollandse pannen. De voorgevel wordt verticaal geleed door een risaliet en pilasters op geprofileerde zandstenen consoles. De entree met dubbele deuren is onder een getrapte, gemetselde rondboog in het risaliet gesitueerd. De toegang naar de bovenwoning bevindt zich onder het balkon rechts in de gevel. Een tourniquet geeft vanuit de vestibule

⁵⁷ Tussen Nutsspaarbanken en spaarbaken bestonden geen andere verschillen dan de naamsaanduiding.

toegang tot de publiekshal (6/12) met rechts drie loketten voor bankzaken en daarnaast een werkzaal voor het personeel. Aan de achterzijde van de hal bevinden zich rechts de kluisgang met knipkamers en links de grote vergaderzaal (4). Aan de straatzijde werd in 1935 naast de vestibule de bestuurskamer annex bibliotheek aangebouwd (2). Door de betonconstructie konden de publiekshal en de werkzaal in lichthoven onder daklichten met glas-in-loodramen gesitueerd worden. De vloeren werden met 'Maurotegels' belegd.

Schetsontwerp door G. Hoekzema voor de begane grond (14-9-1928). De bestuurskamer naast de entree (1935) is nog niet gebouwd.

1 = directiekamer, 2 = bestuurskamer, 4 = vergaderkamer, 5 = spreekkamer, 6 = wachtkamer, 7 = secretariaat

de wanden van de 'hal' werden met tegels gelambriseerd, die van de 'zaal' gestuukt met de betonconstructie was in het zicht.⁵⁸ De bestuurskamer kreeg een parketvloer met een blokmotief, losse tapijten, gelambriseerde wanden met kasten, met dichte schuifdeuren onder en glazen deuren boven (bibliotheek). In de hoek bevond zich een smeedijzeren openhaard met dito vloerplaat tegen een granieten achterwand, die afgezet was met een zandstenen geprofileerde lijst. Boven de haard hangt een geschilderd groepsportret van

⁵⁸ De Maurotegel was een product van de Porceleyne Fles. De naam is een samenvoeging van H. W. Mauser, van 1904 tot 1930 directeur van de Porceleyne Fles, en architect H. de Rouw. De tegels werden in diverse formaten als puzzelstukjes geleverd. Door diverse kleuren toe te passen konden allerlei motieven gecreëerd worden. Door de verschillende formaten was de tegel niet gevoelig voor breuk.

Publiekshal.

Werkzaal.

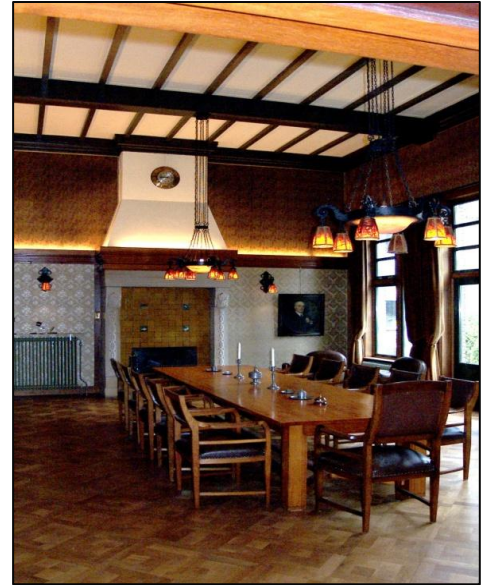
het bestuur, dat de opdracht tot de bouw gegeven had. De verwarmingsradiatoren zijn omkast met kunstig gesneden roosters. Het vertrek wordt verlicht door twee afhangende smeedijzeren kronen met ieder zes lampen, twee wandarmaturen met ieder twee lampen en een indirecte verlichting boven de boekenkasten. Het plafond is gestuukt. De grote vergaderzaal heeft een rechthoekige vorm en een parketvloer met eveneens een blokmotief. De wanden, met uitzondering van vier ingebouwde kasten, waren voorzien van een wandbespanning (niet overgeleverd) op een houten plint. Het hoge houten plafond is samengesteld uit moerbalken met sleutelstukken met een ojiefmotief en kinderbalken. Aan de lange tuinzijde zijn twee paar openslaande deuren met bovenlichten met een zesdelige roedeverdeling, geflankeerd door openslaande ramen met bovenlichten met een gelijke roedeverdeling. Tegen de betegelde achterwand staat een schouw met zandstenen dragers en dito schouwbank, waarop de boezem rust. De dragers zijn gedecoreerd met ketting- en bloemmotieven, de schouwbank niet. De achterwand is betegeld met monochrome, okerkleurige tegels en vier tegels met een diervoorstelling in cloisonnétechniek ('De Porceleyne Fles'). In de schouw staat een smeedijzeren openhaard met dito vloerplaat. Het exterieur en het interieur zijn uitzonderlijk gaaf overgeleverd. Momenteel is het SNS Historisch Centrum in deze voormalige spaarbank gevestigd.

Het bank- annex verenigingsgebouw van de Nutsspaarbank in Kampen werd tussen 1928-1932 en in 1935 onder architectuur van G. Hoekzema in 'Traditionalistische Stijl' gebouwd en vormgegeven (zie bijlage stijlen op pagina 63). Het bestuurskantoor, bestaande uit de bestuurskamer aan de straatzijde en de vergaderzaal aan de tuinzijde, was op de begane gesitueerd. Hierdoor kon op de statussymbolen 'eigen' trap en lift geen beroep worden gedaan. Toch liet het bestuur de inrichting en aankleding van het bestuurskantoor door de prestigieuze Haagse interieurinrichter H.P. Pander verzorgen, wat een schril contrast met de sober gestileerde publiekshal en werkzaal opleverde.⁵⁹

⁵⁹ De keuze voor H. Pander was mogelijk door architect Hoekzema bewerkstelligd.

Bestuurskamer met bestuursportret rechts boven de schouw.

Grote vergaderkamer.

De aanwezigheid van een bibliotheek in een bestuurskantoor was in die tijd niet uitzonderlijk (NHM) en vloeide bij de nutsspaarbank waarschijnlijk voort uit de 'nutsgedachte'.⁶⁰ Het door Pander uitgevoerde interieurontwerp verleende het bestuurskantoor, in overeenstemming met de bancaire functie, een deftige, grootstedelijke uitstraling. Hierbij zij aangetekend, dat men deze eerder in een directiekantoor in de Randstad verwachtte aan te treffen, dan in een bestuurskantoor van een provinciale Nutsspaarbank. De beide vertrekken van het bestuurskantoor verkeren, met uitzondering van de wandbespanning in de vergaderzaal, geheel in authentieke staat. De kamersamenstelling van het bestuurskantoor is optisch in kleur weergegeven op een representatieplattegrond op pagina 84.

⁶⁰ Bibliotheken in directiekantoren vinden volgens P. Nijhof in *De Directiekamer* hun oorsprong in de 18de eeuw, toen boekenkasten en kastjes met de twaalfdelige Blaeu-atlas als statusobject tot de standaardinrichting van het directiekantoor behoorden.

3.10) Kantoorgebouw Van Nellefabriek, rijksmonument 46869

Kantoorgebouw van de Van Nellefabriek.

Foto boven: rechts, zicht op de concave vleugel met het directiekantoor en dito terras op de entresol.

Foto onder: zicht op de drie garageboxen voor de directieauto's op de begane grond.

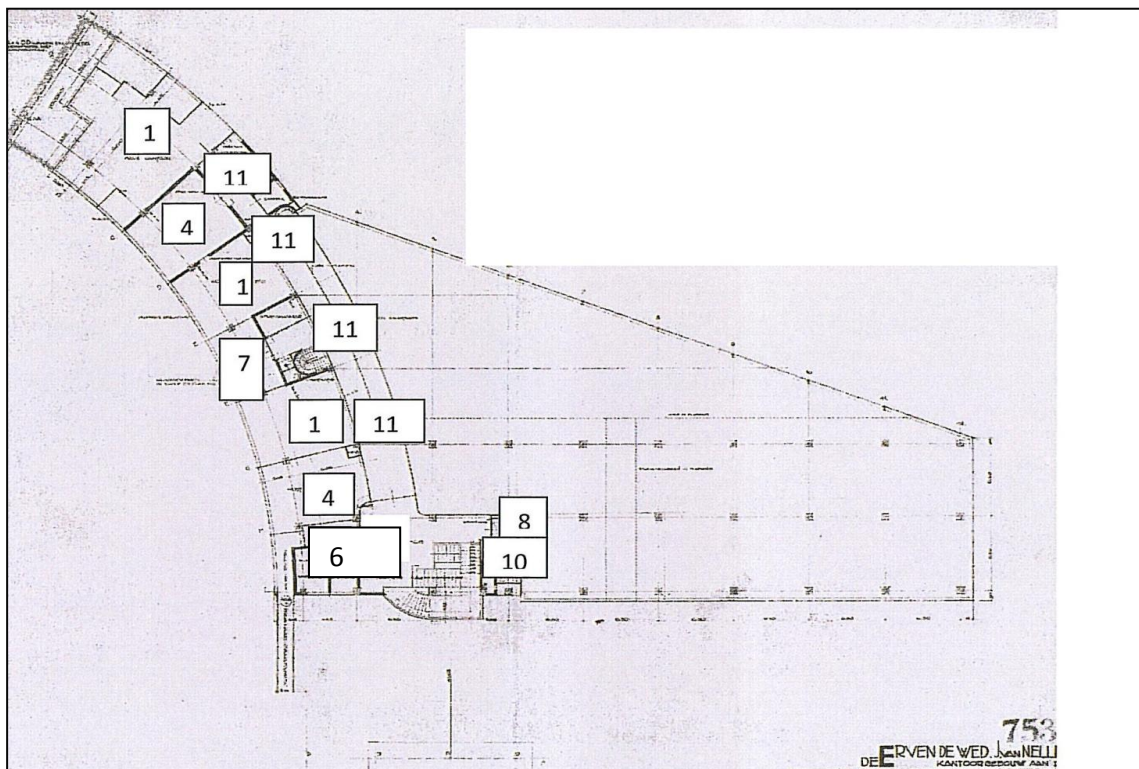

Het fabriekscaplex van de Van Nellefabriek in Rotterdam bestond uit een drietal achter elkaar gesitueerde en in hoogte verschillende bedrijfsgebouwen voor de productie van tabak, koffie en thee en een semivrijstaand kantoorgebouw. Het complex werd gebouwd tussen 1926 en 1930 in de stijl van het functionalisme (Nieuwe Bouwen), naar een ontwerp van de Rotterdamse architecten J.A. Brinkman (1902-1949) en L.C. van der Vlugt (1894-1936). Voor de constructies waren M. Stam (1899-1986) en J.G. Wiebenga (1886-1974) verantwoordelijk. Daarenboven wordt aangenomen dat M. Stam voor het ontwerp van de schijnbaar willekeurig geplaatste constructivistische luchtbruggen voor het interne goederentransport M. Stam verantwoordelijk was.⁶¹

Het kantoorgebouw is samengesteld uit een concave en een rechthoekige vleugel. Het directiekantoor is langs een gang/enfilade (11) op de entresol van de concave vleugel gesitueerd. Deze vleugel heeft vier bouwlagen: een kelder, een begane grond, een

⁶¹ Roland Blijdenstijn & Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Amsterdam 2004, pp. 144-145.

eerste verdieping (entresol) en een tweede verdieping onder een plat dak. De kelder fungeerde als fietsenstalling, de begane grond, zeer modern voor die tijd, als garage voor de drie directieauto's, de entresol als directiekantoor en de tweede verdieping als laboratorium. De vier bouwlagen waren via een interne spiltrap met elkaar verbonden. Het directiekantoor had, ondanks de moderne bouwstijl, toch een traditionele opzet, een hiërarchische karakter en was langs een gang/enfilade (11) gesitueerd. Het omvatte de volgende kamers: de directiezaal (1), twee grote vergaderkamers (4), één voor het management en één voor de vertegenwoordigers, twee kamers met aangrenzende secretaressekamers (7) voor de beide procuratiehouders (1). De stereotiepe wachtkamer was vervangen door zitjes op de overloop (6). In opdracht van Kees de Leeuw, één van de firmanten van Van Nelle, werd de Rotterdamse ontwerper W. H. Gispen (1890-1981) met de inrichting van het directiekantoor belast. Gispen ging hierbij te werk volgens de uitgangspunten van het Nieuwe Bouwen en maakte veelvuldig gebruik van nieuwe materialen als glas, staal en chroom in combinatie met veel licht, lucht en ruimte. Dit resulteerde in eenvoudige vormen zonder decoraties, volgens het adagium 'form follows function'. De kantoor kamers werden van elkaar gescheiden door dubbelwandige glazen scheidings-wanden, met uitzondering van de grote vergaderkamer, waarvoor steen werd toegepast. De vloeren werden belegd met rubber (Vredestein) met losse kleden, de wanden, met de radiatoren in het zicht, en de plafonds werden gestuukt. De kamers werden functioneel gemeubileerd met vergadertafels met glazen en houten bladen, ronde tafels, verchromde bureaulampen, diagonaalstoelen, zithoeken met fauteuils, kapstokken, hoedenstandaards en opbergkasten. De zogenaamde 'Giso Bollen', hanglampen met aluminium pendels en glazen bollen, voorzagen in de verlichting, terwijl het buitenlicht door buitenzonwering en doorschijnende gordijnen getemperd kon worden. Uit kleurenonderzoek is afgeleid, dat de kamers in lichte pasteltinten geschilderd waren.

Kantoorgebouw Van Nellefabriek, plattegrond directievleugel op de entresol.

1 = directiekamer, 4 = vergaderkamer, 7 = secretariaat, 8 = (directie-) lift, 11 = enfilade

Centrale hal met trapopgang naar directiekantoor.

Entresol met zitjes als wachtruimte op de overloop.

De 'directiezaal' werd door de beide firmanten gedeeld. Ieder had zijn eigen werkplek in een glazen 'cel' langs de gevel, die door dubbelwandige, geluidswerende, schuifwanden van de overige ruimte kon worden afgescheiden. In het midden stonden een grote, ronde vergadertafel met een glazen blad en fauteuils op een meerkleurig rond tapijt. Op een concave, glazen wandtafel werden de nieuwste producten van Van Nelle gepresenteerd. Langs de gevels stonden zitjes met fauteuils en het aansluitende dakterras kon op meerdere plaatsen betreden worden.⁶²

Directiezaal met ronde vergadertafel.

Grote vergaderkamer.

Vertegenwoordigersvergaderkamer.

⁶² Joris Molenaar 'e.a., *Van Nelle Monument van vooruitgang*, Rotterdam 2005, pp. 138-139.

Voor bijzondere ontvangsten maakte de directie gebruik van de 'tearoom of bonbonnière'. Dit was een driekwart rond, met glas afgeschermd uitzichtpaviljoen op het dak van de zeven verdiepingen hoge tabaksfabriek. Het idee hiervoor was volgens de heer Lodewijk Kooij, kleinzoon van (onder-)directeur A.H. Sonneveld, spontaan ontstaan toen De Leeuw en Van der Vlugt hier het uitzicht bewonderden.⁶³ Om de 'tearoom' gemakkelijk te kunnen bereiken werd de tabaksfabriek via een loopbrug met het kantoorgebouw verbonden. Het interieur van de tearoom was ontworpen door van der Vlugt en uitgevoerd door Gispen.⁶⁴ Het had ronde en rechthoekige vormen, waarin de kleuren aluminium en blauw overheersten en de achterwand een nachtelijke, turkooizen sterrenhemel verbeeldde. De tearoom was uitgerust met een bar met een verchroomd koffiezetapparaat en in het midden hing een lamp, opgebouwd uit een cilinder en een kegel, die op een verchroomde beker leek. Terwijl de gasten door het majestueuze uitzicht op de stad geïmponeerd dienden te worden, werden zij op de nieuwste eindproducten van Van Nelle vergast.

Tearoom (bonbonnière) op het dak van de tabaksfabriek.

In dit in functionalistische stijl (zie bijlage stijlen pagina 63) door Brinkman en van der Vlugt ontworpen kantoorgebouw is het directiekantoor in plaats van op de eerste verdieping of een andere prominente plaats op de entresol gesitueerd. De directie beschikte niet over de statussymbolen van een 'eigen' trap en lift. Het kantoor daarentegen was traditioneel en hiërarchisch van opzet en ontworpen als een ensemble van kamers langs een gang/enfilade. De wachtkamers waren vervangen door zitjes op de overloop. De directie had vanaf de entresol 'zicht' op het kantoorpersoneel op de werkvloer op de begane grond. De kamers in dit directiekantoor weken qua aankleding, meubilering en lichtinval sterk af van hetgeen tot dan toe gebruikelijk was. Functionaliteit en doelmatigheid stonden voorop ('form follows function'). Dit kwam tot uitdrukking door de toepassing van grote glasgevels en nieuwe materialen, waarmee de architecten de functionalistische stijl van het exterieur naar het interieur brachten. Nieuw was het aspect dat de benadrukking van de statuur van het bedrijf en de functies van de directie achterwege bleef, modern dat het kantoorgebouw over inpandige garageboxen voor de directieauto's beschikte. Bijzonder in het directiekantoor van van Nelle was dat de belangrijkste ontvangstruimte ('Tearoom') niet in het kantoor, maar op de meest markante

⁶³ Het ontwerp voor de 'Tearoom' komt in het oorspronkelijke concept niet voor. Leonard Kooy is penningmeester van de 'Stichting vrienden van Van Nelle' en external expert bij World Heritage Committee Van Nellefabriek Rotterdam.

locatie van het fabriekscomplex gesitueerd was. Dit directiekantoor belichaamde de aankondiging van een kentering, die het directiekantoor zou ondergaan en na de Tweede Wereldoorlog zijn beslag kreeg. Brinkman en van der Vlugt hielden bij het directiekantoor van Van Nelle nog vast aan de traditionele opzet met een hiërarchisch karakter. Wel ont deden zij het kantoor reeds van bepaalde functies (wachtkamer), statusbenadrukkende symbolen als de 'eigen' trap en lift, specifieke en onderscheidende decorering, inrichting en gevelaccentuering. Ondanks dat het directiekantoor tot de sluiting van de fabriek als zodanig heeft gefunctioneerd, is het met name qua kleurstelling niet gaaf overgeleverd. De kamersamenstelling van het directiekantoor is optisch met behulp van een ingekleurde gang en kamers op de representatieplattegrond op pagina 85 weergegeven.

Hoofdstuk 4

Conclusie

Sinds mensenheugenis is architectuur door zijn theatrale zeggingskracht een beproefd propagandamiddel om te imponeren, waarbij doelbewust van een climaxopbouw gebruik gemaakt werd.⁶⁵ Zo liet Lodewijk XIV (1638-1715) belangrijke gebeurtenissen aan zijn hof in het kasteel van Versailles (vanaf 1655) op de Cour de Marbre⁶⁶ beginnen en eindigen in de Spiegelzaal. Ook de prins-bisschop van Würzburg, Johann Philipp Franz von Schönborn (1673-1724) liet zijn gasten een dergelijke ervaring ondergaan. De bezoekers van de Residenz (1744) in Würzburg liepen via de keizerlijke trap onder een enorm door Giovanni Battista Tiepolo (1696-1770) en zijn zoon Giandomenico beschilderd gewelf naar bel-etage om vervolgens in de imposante 'Witte' en 'Keizerlijke Zaal' ontvangen te worden. Uit het onderzoek naar de directiekantoren en directiekamers uit het fin de siècle en het interbellum blijkt, dat de theatrale zeggingskracht met climaxopbouw van de architectuur zo'n tweehonderdvijftig jaar later nog niets aan effectiviteit had ingeboet.

Door de groeiende ervaring van architecten en ontwerpers met het ontwerpen van directiekantoren en directiekamers konden deze uitgroeien tot een cultuurhistorisch fenomeen in de bedrijfshuisvesting. In het directiekantoor kon met behulp van de zeggingskracht van de architectuur de statuur, de rijkdom en het karakter van een bedrijf op een door de directie gewenste wijze tot uitdrukking worden gebracht. In de directiekamers werden de functies van de directies benadrukt. De kennismaking met een bedrijf begon bij de gevel, gevolgd door de centrale hal en het trappenhuis en vond zijn apotheose in het directiekantoor en de individuele directiekamers. Ten einde het gewenste effect te sorteren bedienden architecten en ontwerpers zich hierbij nadrukkelijk van een climaxopbouw.

Ten tijde van de onderzoeksperiode waren in Nederland zo'n negen stijlen gangbaar, waarvan er zeven tijdens deze periode ontstonden. Zie hiervoor de bijlage stijlen (pp. 67 tot en met 69). Deze stijlen waren modern, maar weerspiegelden toch de geest van een tijd, waarin traditie en hiërarchie nog gewaardeerd werden. Hieraan kwam, mede door toedoen van de opkomst van het functionalisme, in de onderzoeksperiode een begin van een eind. Het directiekantoor van de Van Nellefabriek in Rotterdam brengt deze komende kentering goed in beeld. De traditionele opzet en het hiërarchisch karakter bleven weliswaar nog gehandhaafd, maar de theatrale zeggingskracht en climaxopbouw werden reeds achterwege gelaten.

Ten behoeve van die zeggingskracht en climaxopbouw maakten architecten en ontwerpers vaak van de volgende attributen gebruik. De locatie van het directiekantoor in het gebouw (bv. eerste verdieping) en de wijze waarop het bereikt kon worden (eigen trap en lift), het ontwerp van het kantoor, zowel qua vorm en oppervlakte (appartement, ensemble en kamergrootte) als qua inrichting, aankleding, meubilering en voorzieningen (spreekkamers en wc.'s). Belangrijke hulpmiddelen waren architectonische gevelaccenten (balkons en erkers), statusverhogende, kostbare materialen (coromandelhout), gevelsculptuur, siersmeedwerk en gebrandschilderde (glas-in-lood) ramen. Architecten kozen bij het ontwerpen van directiekantoren vaak voor een appartementsstructuur, een

⁶⁵ Professor dr. K.A. Ottenheim, College Kernproblemen 1600-1750, 9 november 2011.

⁶⁶ De koning kon vanaf zijn balkon, als in een toneelstuk, op de gasten neerkijken en daarna in de indrukwekkende ambiance van de Spiegelzaal ontvangen.

ensemble van kamers binnen het grotere geheel van het (kantoor-)gebouw. De bereikbaarheid van het kantoor werd geaccentueerd door een monumentale trap (keizertrap) of trappenhuis en een 'eigen, gecapitonneerde of gelambriseerde lift'.⁶⁷ Het ontwerp diende de statuur van bedrijf en de directie te onderstrepen (*architecture parlante*). Met het oog hierop werd het directiekantoor meestentijds op de belangrijkste verdieping (eerste of tweede) gesitueerd en in de gevelarchitectuur de geaccentueerd (balkon/erker). De interieurs werden veelvuldig door de architecten (NHM en BPM) of door gespecialiseerde ontwerpers (Scheepvaarthuis) ontworpen. De uitvoering werd door gespecialiseerde meubelfabrieken en ateliers ('t Woonhuys, H.J. Pander & Zoon) ter hand genomen. Het opleveringsniveau was hoog tot zeer hoog, waarbij de toepassing van kostbare, tropische houtsoorten, speciaal ontworpen tapijten, wandbespanningen en meubels alsmede lambriseringsen, armaturen, glas-in-lood en gebrandschilderde ramen eerder regel dan uitzondering waren. Directiekamers hadden grosso modo een standaard inrichting, waarvan de volgende items onderdeel van (konden) uitmaken: een (royaal) *bureau ministre* voorzien van een gecapitonneerde bureaustoel, twee leunstoelen, twee kasten, een zitje met drie à vier stoelen en een vergadertafel met zes leunstoelen. Een dergelijke meubilering met de benodigde loopruimte nam snel 50 m² in beslag. Uit statusoverwegingen, respectievelijk statusonderscheid werd hier flexibel mee omgegaan. De directiekamers en vergaderkamers bij grote bedrijven beschikten vaak over separate spreekkamers en wc's.

Samenvattend kan gesteld worden dat het kantoorgebouw met een traditionele opzet en een hiërarchisch karakter zich sinds de Gouden Eeuw in Nederland gemanifesteerd heeft. Ook tijdens de onderzoeksperiode was dit het gangbare kantoor type en werden directiekantoren, binnen het grotere geheel van het kantoorgebouw, conform deze opzet en met dit karakter ontworpen. Architectuur bood bedrijven de mogelijkheid om zich te manifesteren en zich van elkaar te onderscheiden en stelde directies in staat om met hun directiekantoren en directiekamers klanten en personeel te imponeren. Door de enorme economische bloei tussen 1890 en 1930 ontstond er in de onderzoeksperiode een grote vraag naar 'nieuwe' huisvestingsmogelijkheden. Dit leidde tot veel nieuwe architectuur, waar het directiekantoor en de directiekamer qualitate qua mee te maken kregen. Zij groeiden uit tot cultuurhistorische fenomenen in het bedrijfsmatig onroerend goed, die tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw zouden standhouden. Uit het onderzoek kwam ook naar voren, dat het directiekantoor en het bestuurskantoor qua opzet, aankleding en inrichting niet principieel van elkaar verschilden. Aan het directiekantoor zoals zich dat een kleine eeuw gemanifesteerd heeft, kwam door het functionalisme en de opkomende maatschappelijke veranderingen uit het begin van de zestiger jaren van de vorige eeuw definitief een eind.

⁶⁷ De eigen trap voerde rechtstreeks terug op het 'appartement du roi'.

Bibliografie en bronnen

Bibliografie

- Andela, M. en C. P. Krabbe, *Veelheid in eenheid, maatwerk bij de restauratie van het Scheepvaarthuis*, Jaarboek BMA, deel 7, Amsterdam 2008.
- Berens, H.E.M., *W.N. Rose, 1801-1877*, Rotterdam 2001.
- Berg, W.E. van den, *Het Nederlands Economisch Cultureel Archief. Deel 1 tot en met 8*, Amsterdam 1951-1965.
- Blijdenstijn, R. en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000.
- Boeschoten, W., *Hoofdpijnen van de economische geschiedenis van Nederland. 1900-1990*, Amsterdam 1992.
- Bosma, K (red.) e.a., *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007.
- Boterenbrood, H. en J. Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 's Gravenhage 1989.
- Brandt, W, L.L.A. van den Broek en A. Goedhart. 1879 HVA 1979: *Jubileumboek HVA naar aanleiding van het 100 jarig bestaan van de HVA*, Amsterdam 1978.
- Hageman, M., S. van Odenhoven en L. Smit (red.), *De Bazel: tempel aan de Vijzelstraat in Amsterdam*, Bussum 2007.
- Van Damme, M., *Heren Op Het Land. Buitenplaatsen van Twentse textielfabrikanten*, Zwolle 2013.
- Girouard, M., *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven 1979.
- van der Grinten, W.C.L. en C. Asser, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 2: Rechtspersonenrecht*, Zwolle 1991.
- Haslinghuis, E.J. en H. Janse, *Bouwkundige Termen*, Leiden 2005.
- Heij, G., *Bedrijven, die ons land groot maakten*, Arnhem 2010.
- Jonker, J. en K. Sluyterman, *Thuis op de Wereldmarkt*, Den Haag 2000.
- Kint, Ph. en R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en sociaalhistorisch jaarboek, deel 43*, Den Haag 1982.
- Kostof, S., *A History of Architecture*, New York/Oxford 1995.
- Lucassen, M. en I. Kloosterman, *Architectuur als ambacht. Ontwerpen voor het patriciaat. J.J., M.A. en J. van Nieukerken*, Rotterdam 1998.
- Lucassen, M., *J. J. van Nieukerken (1854-1913), M. A. van Nieukerken (1879-1963), J. van Nieukerken (1885-1962)*, Den Haag 1998.
- Marx, J.A., *Het kantoor in de loop der eeuwen*, Deventer 1980.
- Molenaar, J., *Van Nelle Monument van vooruitgang*, Rotterdam 2005.
- Van Nieukerken, M.A., *Het gebouw van het Koloniaal Instituut te Amsterdam*, 's Gravenhage 1924.
- Nijhof, P., *De Directiekamer*, Rotterdam 1990.
- Pevsner, N., *A History of Building Types*, Washington D.C. 1970.
- Reinink, W., *K.P.C de Bazel architect*, Leiden 1965.
- Vingboons, Ph., *De gronden, afbeeldingen en beschrijvingen der aldervoornaamste en aldernieuwste gebouwen uyt alle die door Philippus Vingboons, binnen Amsterdam in de nieuwe vergroting, en daar na aldaar en elders geordonneerd zyn*, Leiden 1715.
- Westra, A. & J. Dob, *Het Voormalige Hoofdkantoor Van De Handels Vereniging Amsterdam*, Amsterdam z.j..
- Willemsen, J., *Monument van een Brouwer*, Breda-Rotterdam 1989.

Bronnen

- Bergvelt, E. e.a., *Amsterdamse School, architectuur 1910-1930*, Cat. tent., Amsterdam 1975.
- Busch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1980*, Rotterdam 1993.
- Brentjens, Y., *K. P. C. de Bazel (1869-1923). Ontwerpen voor het interieur*, Zwolle 2006.
- Casciato, M., *De Amsterdamse School*, Rotterdam 1991.
- Eaton, K. e.a., *Americana, Nederlandse Architectuur 1880-1939*, Cat. tent., Otterlo 1975.
- Delgado, A., *The Enormous file. A social history of the office*, London 1979.
- Gratama, J., *Dr. H.P. Berlage bouwmeester. 230 afbeeldingen van zijn werk*, Rotterdam 1925.
- Genders, Ch., *Monumenten van bedrijf en techniek in beeld*, z.pl. 1970.
- Jacot, A., *Bibliotheek voor de Moderne Hollandsche Architectuur*, Band 1 t/m 3, 1915-1917.
- Jager, I., *Willem Kromhout Czn, 1864-1940*, Rotterdam 1992.
- Linsen, H.W., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III. Textiel. Gas, licht en elektriciteit. Bouw*. Walburg Pers, Zutphen 1993.
- Nijhof, P., *101 industriële monumenten*, Zwolle 1996.
- Nijhof, P. en W. van Zoetendaal, *Industriële monumenten*, Zwolle 1970.
- Polano, S., *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan de Rijn 1988.
- Van Voorst tot Voorst, J.M.W. baron, 'H.P. Mutters & Zoon: Twee Haagse meubelfabrieken', in: *Antiek*, februari 1975, pp. 357-375.

Illustratieverantwoording

pag. 1: 10 details uit 10 directiekantoren.

boven: HVA, detail van fries in de vergaderzaal (theepluk, O.W.J. Nieuwenkamp), *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam*, p.95

midden: verlichtingsarmaturen uit de directiekantoren van het Scheepvaarhuis, de Nutsspaarbank en de Drie Hoefijzers (foto's auteur) en Van Nelle ('Stichting Gispen')

onder: schouwen uit de kantoren van de GEM, de Beurs, de BPM en de Beetwortelsuikerfabriek, foto's auteur, m.u.z. van de derde van links ('Het Nieuwe Instituut')

pag. 6:

https://www.google.nl/search?q=coalbrookdale+by+night&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=Xt8eU56eC6Ou7Aa1uICwAQ&ved=0CC4QsAQ&biw=1020&bih=761

pag. 7:

https://www.google.nl/search?q=commissarissenkamer&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=p6AhU_6RG4O07Qarn4HQDg&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=HS_dqyE6vGdc2M%253A%3B0xPqo21KoOQdHM%3Bhttp%253A%252F%252Fmedia.vergaderlocaties.nl%252Flistingfiles%252F270x360%252F201301031425668507.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.vergaderlocaties.nl%252FOffices%252Bfor%252BYou%252BBreda.html%3B360%3B240

pag. 8:

links: noot.

midden: RKD, afbeeldingsnummer IB00082420

rechts: beeldbank stadsarchief Amsterdam, afbeeldingsnummer 010056915931

pag. 9:

links:

M. van Damme, *Heren op het Land*, Zwolle 2013, p.152.

rechts:

H.E.M. Berens, W.N. Rose, 1807-1877, Rotterdam 2001, p. 250.

pag. 10:

boven

links: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:RM518463_Rokin_69.jpg

rechts: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rotterdam_Het_Witte_Huis_1900.jpg

onder:

https://www.google.nl/search?q=De+Bazel+Amsterdam&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=b-YeU4nzNdCO7QaH6oCwAg&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=s_eNQ6xtXjPN6M%253A%3B1UVoBsby_mGE0M%3Bhttps%253A%252F%252Fwww.vrijeacademie.nl%252FContent%252FRender%252Fcontent%252Fupload%252F201312110927413548338_2deBazel_0_H22795.jpg%3Bhttps%253A%252F%252Fwww.vrijeacademie.nl%252F1681%252Fuitgebreid-zoeken%252Fstadswandeling-langs-verborgen-schatten-van-amsterdam%252F%3B348%3B227

pag. 11:

https://www.google.nl/search?q=kantoortuin+DHV&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&tbm=isch&imgil=IXb2uOnRAzY8KM%253A%253Bhttps%253A%252F%252Fencrypted-tbn2.gstatic.com%252Fimages%253Fq%253Dtbn%253AANd9GcSN-nc_UJZKvKUwCari3mCKD6sHBfCbKxeEUMPvT12i9BkSsaaa%253B800%253B600%253B6p799

pag. 14: van links naar rechts.

1)

https://www.google.nl/search?q=t+woonhuys&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=GQUfU6WPB8Ow7QbZ_4CQAQ&ved=0CAcQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761

2)

https://www.google.nl/search?q=pander+%26+zonen&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=tQQfU-3qCMuq7Qbw14HICw&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761

3)

https://www.google.nl/search?q=onder+de+sint+maarten+zaltbommel&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=awUfU7KtAY7n7AbJ_IDoAg&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761

4)

https://www.google.nl/search?q=Nederlandse+Meubelfabriek+H.P.+Mutters&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=4QUfU9PXBq6M7AaMjIEI&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761

pag. 15: foto beschikbaar gesteld door 'Euronext N.V' te Amsterdam.

pag. 16: foto en plattegrond beschikbaar gesteld door 'Euronext N.V' te Amsterdam.

pag. 17: foto's beschikbaar gesteld door 'Euronext N.V' te Amsterdam.

pag. 18:

https://www.google.nl/search?q=Nieuwezijds+Voorburgwal+162&rlz=1C2CYCH_enNL552NL552&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=mb7vUpX-Jqi_0QWmulCYCA&ved=0CAgQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=_u2gsDOPvE_QuM%253A%3BUNZrEHi4kAHSfM%3Bhttp%253A%252F%252Fimages

[.memorix.nl%252Frc%252Fthumb%252F1200x1200%252F674db712-136c-cecc-6400-30252e9d73bf.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.rijksmonumenten.nl%252Fmonumenten%252Falle%252Bmonumenten%252Famsterdam%252F%3B1200%3B797.](https://www.google.nl/search?q=Nieuwezijds+Voorburgwal+162&rlz=1C2CYCH_enNL552NL552&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=mb7vUpX-Jqi_0QWmulCYCA&ved=0CAgQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=_u2gsDOPvE_QuM%253A%3BUNZrEHi4kAHSfM%3Bhttp%253A%252F%252Fimages)

pag. 19: *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam* , pp.45 en 46.

pag. 20: *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam* , pp.66 en 70.

pag. 21: *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam* , pp.82 en 83.

pag. 19: *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam* , pp.64 en 65.

pag. 23:

https://www.google.nl/search?q=Parklaan+8+Rotterdam&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=4sHvUtjPH6ay0QWvpYDQCA&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=fOOS8bDcl-18IM%3A%3BszS5UKnqY2_B4M%3BfOOS8bDcl-18IM%3A&imgrc=fOOS8bDcl-18IM%253A%3BblGu4jhALiuUM%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.top010.nl%252Fassets%252Fimages%252FParklaan_8.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.top010.nl%252Fhtml%252Frijksmonumenten_rotterdam_sche.htm%3B141%3B169

pag. 24: beschikbaar gesteld door DHB Bank (Nederland) N.V te Rotterdam.

pag. 25: foto's auteur.

pag. 26:

boven,

[https://www.google.nl/search?q=GEM,+Parklaan+8,+Rotterdam&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=7vLvUsSEF-qf0QX31IGQCg&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=zmjnvatiAQW7M%253A%3BJsrCqXI8loi11M%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bedrijfshistorierotterdam.nl%252Fbeeld%252F3876-A_1.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bedrijfshistorierotterdam.nl%252Fhaven%252Fbedrijven%252Fgraan-elevator-maatschappij-\(gem\)%252Fobject_3876%3B670%3B700.](https://www.google.nl/search?q=GEM,+Parklaan+8,+Rotterdam&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=7vLvUsSEF-qf0QX31IGQCg&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=zmjnvatiAQW7M%253A%3BJsrCqXI8loi11M%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bedrijfshistorierotterdam.nl%252Fbeeld%252F3876-A_1.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bedrijfshistorierotterdam.nl%252Fhaven%252Fbedrijven%252Fgraan-elevator-maatschappij-(gem)%252Fobject_3876%3B670%3B700.)

onder, foto auteur.

pag. 28:

https://www.google.nl/search?q=Scheepvaarthuis+Amsterdam&sa=X&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=HvXvUuj6L8Gt0QXlmoD4Dg&ved=0CCwQsAQ&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=y3lXP0DPpoZ7DM%253A%3BYNZYSVaAg8Ds3M%3Bhttp%253A%252F%252Fupload.wikimedia.org%252Fwikipedia%252Fcommons%252F9%252F96%252FAmsterdam_Scheepvaarthuis_002.JPG%3Bhttp%253A%252F%252Fnl.wikipedia.org%252Fwiki%252FScheepvaarthuis%3B3033%3B2121.

pag. 29: idem pag. 28.

pag. 30: plattegronden beschikbaar gesteld door 'Grand Hotel Amrâth Amsterdam'.

pag. 31: foto's idem.

pag. 32:

boven: foto's, auteur.

onder:

https://www.google.nl/search?q=Grote+beraadzaal+Scheepvaarthuis&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=hPjvUisicPIrW0QWvnlGIBA&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw.

pag.34:

https://www.google.nl/search?q=Bataafse+Petroleum+Maatschappij&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=aaLwUoqxMMrNhAfOg4H4Aw&ved=0CEcQsAQ&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgrc=u08AZc4s7v-aM%253A%3BunSt5hZPglgahM%3Bhttp%253A%252F%252Fupload.wikimedia.org%252Fwikipedia%252Fcommons%252Ff%252Ff3%252FShell_kantoor_Den_Haag.JPG%3Bhttp%253A%252F%252Fnl.wikipedia.org%252Fwiki%252FBataafse_Petroleum_Maatschappij%3B2571%3B2073.

pag. 35: plattegrond beschikbaar gesteld door het 'Het Nieuwe Instituut' te Rotterdam.

pag. 36: afdrukken beschikbaar gesteld door het 'Het Nieuwe Instituut' te Rotterdam.

pag. 38:

https://www.google.nl/search?q=%27De+Bazel&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=3qXwUsuVLsSThQfe74GwDw&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761.

pag. 39: van links naar rechts,

1) beeldbank stadsarchief gemeente Amsterdam, beeldnummer 010122033142.

2) beeldbank stadsarchief gemeente Amsterdam, beeldnummer 010122033133.

3) beeldbank stadsarchief gemeente Amsterdam, beeldnummer 010122033140.

4)

https://www.google.nl/search?q=Buizenpost+Centrale+Kantoorgebouw+De+Bazel&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ei=fBAfU9jYM-Ot7QaX8IGgAg&ved=0CAcQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761

pag. 40: beschikbaar gesteld door de heer J.J. Mobron, 'ABN AMRO NV'.

pag. 41:

boven: beeldbank stadsarchief gemeente Amsterdam

onder: beeldbank stadsarchief gemeente Amsterdam, beeldnummer 010122033146.

http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/grid?q_searchfield=Vijzelstraat+30-34.

pag. 42:

links: foto, auteur.

rechts:

[s://www.google.nl/search?q=Directiekamer+De+Bazel&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=liofU9ecG-SV7Ab48oHoCg&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=2P4XPmHtJz6IEM%253A%3BDtl-CT3813fbUM%3Bhttp%253A%252F%252Fstadsarchief.amsterdam.nl%252Fstadsarchief%252Fgebouw_de_bazel%252Fvan_een_gesloten_bank%252Fdirecteurskamers%252Fimage.jpeg%3Bhttp%253A%252F%252Fstadsarchief.amsterdam.nl%252Fstadsarchief%252Fgebouw_de_bazel%252Fvan_een_gesloten_bank%252Fdirecteurskamers%252Findex.html%3B593%3B445](https://www.google.nl/search?q=Directiekamer+De+Bazel&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=liofU9ecG-SV7Ab48oHoCg&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761#facrc=_&imgdii=_&imgrc=2P4XPmHtJz6IEM%253A%3BDtl-CT3813fbUM%3Bhttp%253A%252F%252Fstadsarchief.amsterdam.nl%252Fstadsarchief%252Fgebouw_de_bazel%252Fvan_een_gesloten_bank%252Fdirecteurskamers%252Fimage.jpeg%3Bhttp%253A%252F%252Fstadsarchief.amsterdam.nl%252Fstadsarchief%252Fgebouw_de_bazel%252Fvan_een_gesloten_bank%252Fdirecteurskamers%252Findex.html%3B593%3B445)

pag. 43: foto, auteur.

pag. 44: plattegrond beschikbaar gesteld door de 'Suiker Unie' te Stampersgat.

pag. 45: foto's auteur.

pag. 46: foto's auteur.

pag. 48:

https://www.google.nl/search?q=kantoorgebouw+Drie+Hoefijzer&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=ba3wUtrHM8ewhAe-1oDwDA&ved=0CAkQ_AUoAQ&biw=1020&bih=761.

pag. 49: foto's auteur.

pag. 50: plattegronden beschikbaar gesteld door 'Offices For You' te Breda.

pag. 51: foto's auteur.

pag. 53: foto auteur.

pag. 54: plattegrond beschikbaar gesteld door het 'Frans Walkate Archief' in Kampen.

pag. 55: foto's auteur.

pag. 56:

links: foto beschikbaar gesteld door het 'Frans Walkate Archief'.

rechts: foto auteur.

pag. 57:

onder en boven,

https://www.google.nl/search?q=kantoorgebouw+Van+Nellefabriek&rlz=1C1CYCH_enNL552NL552&espv=210&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=iLHwUqfKDZCRhQehjoHwCQ&ved=0CAoQ_AUoAg&biw=1020&bih=709.

pag. 53: plattegrond beschikbaar gesteld door 'Het Nieuwe Instituut' te Rotterdam.

pag.54: foto's beschikbaar gesteld door de 'Stichting Vrienden Van Nellefabriek', de heer L. Kooy.

pag. 55: beschikbaar gesteld door de 'Stichting Vrienden Van Nellefabriek', de heer L. Kooy.

pag. 74: plattegrond beschikbaar gesteld door 'Euronext N.V' te Amsterdam en ingekleurd door M. Schoonhoven.

pag. 75: *Het voormalige hoofdkantoor van de Handels Vereniging Amsterdam.*

pag. 76: plattegrond: beschikbaar gesteld door DHB Bank (Nederland) N.V te Rotterdam

pag. 77: plattegronden beschikbaar gesteld door 'Grand Hotel Amrâth Amsterdam'.

pag. 78: plattegrond beschikbaar gesteld door het 'Het Nieuwe Instituut' te Rotterdam.

pag. 79: plattegrond beschikbaar gesteld door de heer J.J. Mobron, 'ABN AMRO NV'.
pag. 80: plattegrond beschikbaar gesteld door de 'Suiker Unie' te Stampersgat.
pag. 81: plattegrond beschikbaar gesteld door 'Offices For You' te Breda.
pag. 82: plattegrond beschikbaar gesteld door het Frans Walkate Archief te Kampen.
pag. 83: plattegrond beschikbaar gesteld door 'Het Nieuwe Instituut' te Rotterdam.

Bijlage

Architectuurstijlen tijdens de onderzoeksperiode

Tijdens de onderzoeksperiode (1890-1930) waren in Nederland de navolgende architectuurstijlen gangbaar: de Neogotiek (1830-1910), het Eclecticisme (1840-1910), de Neorenaissance (1875-1910), de Jugendstil (1895-1915), het Rationalisme (1900-1920), de Nieuwe Historiserende Stijl (1905-1925), het Expressionisme (1910-1930), het Functionalisme (1915-1965), de Nieuwe Haagse School (1925-1940) en het Traditionalisme (1925-1965). De onderzochte directiekantoren werden in één van deze stijlen ontworpen. Hieronder volgt een korte beschrijving van enkele van de stijlen.

Neorenaissance

Rond 1875 verscheen naast het neoclassicisme en de neogotiek de neorenaissance. In verband met het vijftig jarig bestaan van het koninkrijk werd een prijsvraag voor een nieuw nationale museum uitgeschreven. Met de keuze van het ontwerp van Cuypers, deed de neorenaissance haar intrede in de Nederlandse architectuur. Deze stijl uit de tijd van de opstand tegen Spanje toen Nederland als staat werd gevormd, weerspiegelde onze nationale identiteit. Kenmerkend voor de neorenaissance zijn het gebruik van baksteen, geleed door horizontale banden natuursteen of pleisterwerk. Het gebruik van trapgevels of op Vredeman de Vries geïnspireerde topgevels. De toepassing van maniëristische elementen, zoals de klassieke orden, medaillons, diamantkoppen cartouches en ontlastingsbogen boven pseudo-vensters met natuurstenen aanzet- en sluitstenen en sierankers. Naast landhuizen en kastelen (Oud-Wassenaar (1876-1879), werd de neorenaissance veelvuldig toegepast bij woonhuizen die in één bouwstroom werden gebouwd (Agneta park, Delft, 1884). Daar de neorenaissance was afgeleid van relatief kleine gebouwen, leidde dit tot ingewikkelde plattegronden en opstanden.

Rationalisme

Het rationalisme is een Nederlandse stijl, waarin architecten als Berlage en de Bazel naar een persoonlijke vernieuwing met een rationele vormtaal in de bouwkunst streefden. Het rationalisme kenmerkte zich met name door de toepassing van schoonmetselwerk en de nadruk op het dragende karakter van muren, bogen en pijlers. Het ontwerp werd vanuit de plattegrond ontwikkeld, waarbij een functionele ordening der ruimten voorop stond. De gevels werden ontwikkeld op basis van rasters, waarbij het constructieve element voorop stond, waaraan decoraties ondergeschikt gemaakt werden. IJzeren of betonnen ontlastingsbalken maakten het mogelijk om de traditionele venstermaat van maximaal anderhalve meter te doorbreken waardoor driestrooksvensters hun intrede konden doen. Pleisterwerk was uit den boze, natuursteen werd toegepast als materiaal voor decoraties, zandsteen werd favoriet. Berlage ontwikkelde een geraffineerde beheersing van het materiaal en streefde naar idealistische architectuur (De Burcht, 1898-1900). De Bazels werk kenmerkt zich door een ambachtelijk karakter en Egyptische en Assyrische invloeden.

Nieuwe historisende stijl

Als reactie op de Jugendstil en het rationalisme ontstond kort na de eeuwwisseling de meer internationaal georiënteerde Nieuwe Historisende Stijl, waarin Engelse, Franse, Amerikaanse en Duitse invloeden te onderscheiden waren. De Duitse invloeden werden in ons land verspreid door het in 1908 gepubliceerde boek van de Berlijnse architect Paul Merbes, *Um 1800: Architectur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*, de belangrijkste. Deze stijl stond ook bekend onder de naam 'Um 1800-stijl' en werd vooral toegepast als statusversterkende vormgeving voor warenhuizen, kantoorpanden en villas'. Sprekende voorbeelden zijn de Bijenkorf en Effectenbeurs in Amsterdam en de villa Maliebaan 55 in Utrecht.

Expressionisme/Amsterdamse School

Het expressionisme kenmerkte zich als een expressieve baksteenarchitectuur, die zich tegen het rationalisme van Berlage afzette. Bij het expressionisme lag de nadruk op het plastisch vormgegeven exterieur, in plaats van op de constructie en de plattegrond. Tussen 1915 en 1925 bereikte het expressionisme in de woningbouw in Amsterdam zijn hoogtepunt en werd spoedig Amsterdamse School genoemd. De gebouwen werden doorgaans gekenmerkt door een exterieur dat op driedimensionale wijze en in baksteen uitgevoerd was. De indeling en constructie dienden zich aan de uiterlijke vorm aan te passen. Stalachtige vormen, laddervensters met horizontale roede verdeling werden veel gebruikt. Het betonskelet werd omkleed met baksteen alsof het een kneedbaar bouw materiaal was. Natuursteen werd op vele manieren toegepast, zoals bijvoorbeeld bij sierverbanden in de gevels. Handvormstenen waren geliefd. Op veel gebouwen in deze stijl werden bouwsculpturen van J. Mendes da Costa, H. Krop en W.C. Brouwer aangetroffen.

Bekende exponenten zijn het Scheepvaarthuis (1913-1916, 1926-1927) ontworpen door J.M. van der Mey, (met medewerking van M. de Klerk en P.L. Kramer) en woonblok het Schip (1921), dat ontworpen werd door M. de Klerk.

Nieuwe Haagse School

De bloeiperiode van de Nieuwe Haagse School lag tussen 1925 en 1940. De bouwstijl onderscheidde zich van de Amsterdamse School door haar strakke vormgeving en van het Nieuwe Bouwen door haar luxueuze uitvoering. De Nieuwe Haagse School ontwikkelde zich in de eerste plaats als stijl voor woningen, die op Amerikaanse 'woonhotels' was geïnspireerd en waarvoor architecten als J. Wils en W. Verschoor het voortouw hadden genomen. De stijl was vooral populair onder welgestelde Hagenaars die een modern, maar een niet al te radicale woonomgeving wilden. De Nieuwe Haagse School kan getypeerd worden als een mix van het rationalisme van Berlage, de meer traditionele Arts-and-craftsbeweging en de avant-garde beweging De Stijl. Ondanks dat de stijl wat luxer was dan de Amsterdamse school en wat losser dan Art Deco, was de belijning vrij streng. De stijl was herkenbaar aan de overstekende daken en de rechte en kubistische vormen. Karakteristiek waren de horizontale lijnen van gevelbanden boven kozijnen, erkers en balkons, de stedenbouwkundige samenhang en de symmetrie.

Functionalisme

Abstracte en ornamentloze architectuur werd vanaf 1917 door de schilders Theo van Doesburg en Piet Mondriaan in hun tijdschrift 'De Stijl' gepropageerd. De wederzijdse beïnvloeding van architectuur en beeldende kunst leidde tussen 1925 en 1935 tot een internationale stijl, het functionalisme genaamd, die in de utiliteitsbouw veel zou worden toegepast. Nederland heeft hieraan de naam 'Het Nieuwe Bouwen' een belangrijke bijdrage geleverd. Hoofdkenmerk was dat de gebruiksfunctie bepalend was voor de vorm, waarbij men vanuit een optimistische maatschappijvisie gericht was op sociale gelijkheid en verbeteringen van de leefomstandigheden. Deze gebouwen kenmerkten zich door transparantie en het van binnen naar buiten ontwerpen met een nadrukkelijk oriëntatie op het zonlicht. Voorts door het veelvuldig gebruik van moderne materialen, zoals gewapend beton (betonconstructies), chroom, glas (grote oppervlakken) en stalen kozijnen. Vrij indeelbare plattegronden resulteerden in alzijdige, asymmetrische, gevels met lange, horizontale, bandvensters, afgewisseld met witte muurvlakken (ontmaterialisering van de architectuur), rechte hoeken, orthogonale vormen en platte daken, wat in extra leefruimte resulteerde. De ontmaterialisering werd bereikt door de witte kleurstelling en door de betonconstructie tot de uiterste rand te laten doorlopen en in de gevel op te nemen. Sprekende voorbeelden zijn het Rietveld Schröderhuis te Utrecht (G. Rietveld 1923-1924), de Openluchtschool aan de Cliostraat in Amsterdam (J. Duiker, 1929-1930) en de Van Nellefabriek in Rotterdam (Brinkman en van der Vlugt, 1926-1930). Tijdens de grote tweede golf van stadsuitbreidingen in de jaren zestig bleek het functionalisme nog springlevend te zijn (Amsterdam, Bijlmer).

Traditionalisme/Delftse School

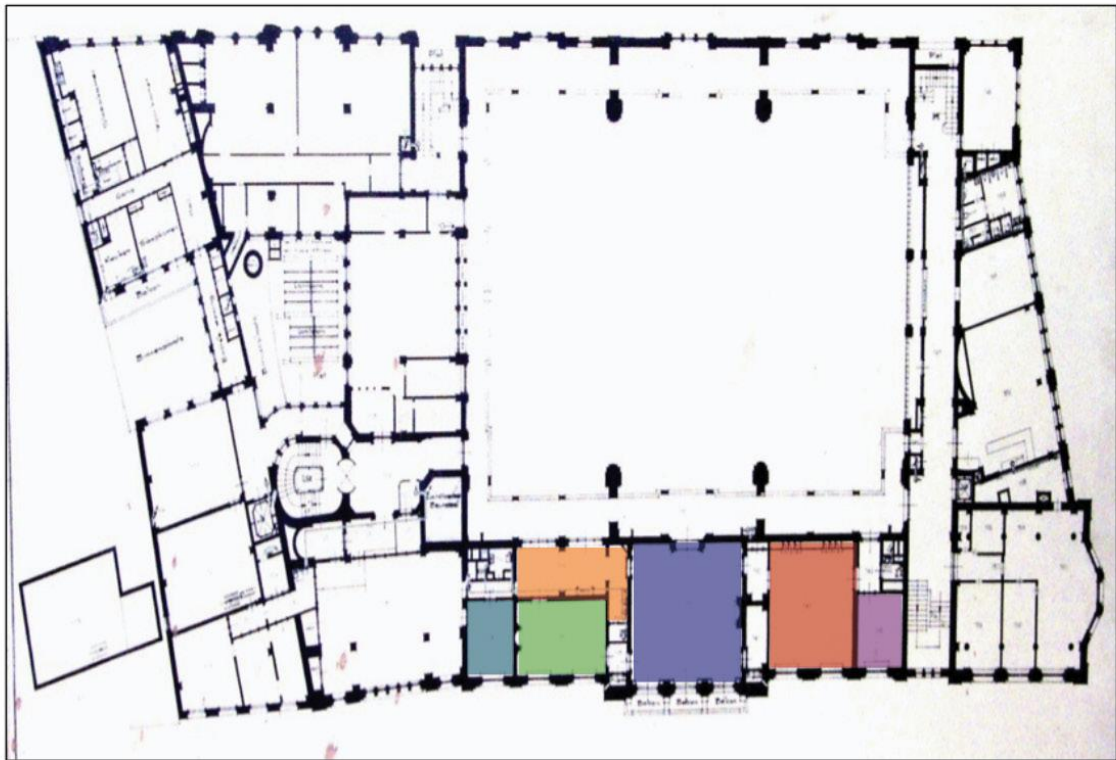
Het traditionalisme was een reactie op de modernistische architectuur van het functionalisme. Bij deze stijl stond de herinterpretatie van waarden en vormen uit het verleden centraal. Er werd geen gebruik gemaakt van platte daken en strakke lijnen, maar de stijl kenmerkte zich door baksteengebouwen met hoogopgaande daken. De grote roerganger van deze school was M.J. Grandpré Molière (1883-1972), die tussen 1924 en 1953 hoogleraar was aan de Technische Hogeschool in Delft. Hier komt de benaming 'Delftse School' vandaan. Grandpré Molière had reeds in 1918 in 'Wendingen' over de ontsporing van de Amsterdamse School gesproken. Hij pleitte voor een nederige en zelfvergeten architectuur, zoals hij die in 'Tuindorp Vreewijk', had toegepast. Het traditionalisme werd door een antistedelijk karakter ingezet bij woningbouw, landhuizen, boerderijen en bij monumentale gebouwen als (katholieke) kerken, kloosters, raadhuizen, sanatoria en scholen. Hierbij stonden begrippen als waardigheid, gezag en eerbied centraal. Kenmerkend voor de stijl zijn gesloten bakstenen gevels, hoogopgaande pannen daken, traditionele hoofdvormen, nadruk op de ingangspartij met stoep en luifel, regelmaat en symmetrie en het gebruik van natuurlijke materialen. Favoriete materialen waren baksteen, hout en natuursteen. Betonskeletten werden achter baksteengevels verborgen.⁶⁸ Enkele voorbeelden van het traditionalisme zijn het Stadhuis van Enschede (1930-1933) van G. Friedhoff, Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam (1928-1935) van A.J. van der Steur en het Van Abbemuseum in Eindhoven, ontworpen door W. Kropholler tussen 1933 en 1936.

⁶⁸ De samenvattingen in de bijlage architectuurstijlen zijn afkomstig uit, R. Blijdenstijn & R. Stenvert, *Bouwtijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2004, tweede druk (2000).

Bijlage

Representatieplattegronden

De Effectenbeurs in Amsterdam	p. 76
Handels Vereniging Amsterdam	p. 77
Het Elevatorhuis in Rotterdam	p. 78
Het Scheepvaarthuis in Amsterdam	p. 79
Bataafse Petroleum Maatschappij in Den Haag	p. 80
Nederlandse Handel-Maatschappij in Amsterdam	p. 81
Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat	p. 82
De Drie Hoefijzers in Breda	p. 83
Nutsspaarbank Kampen	p. 84
De Van Nellefabriek in Rotterdam	p. 85

Plattegrond bel-etage

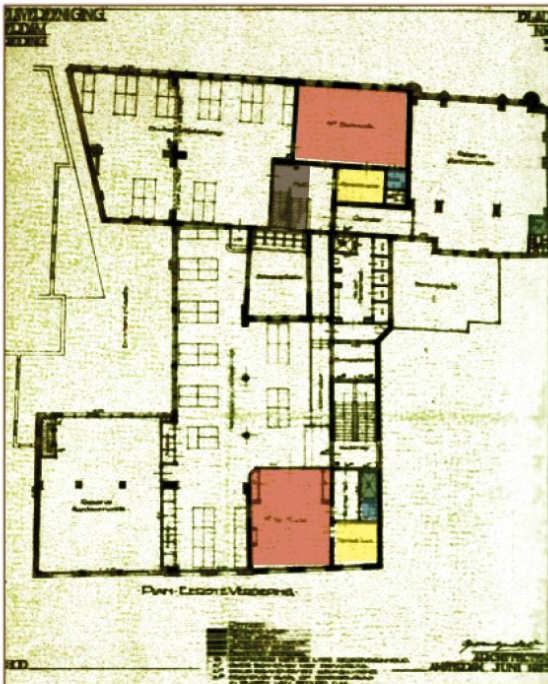
Effectenbeurs

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Effectenbeurs: plattegrond bel-etage, circa 1970 (huidige situatie)

Plattegrond bel-etage

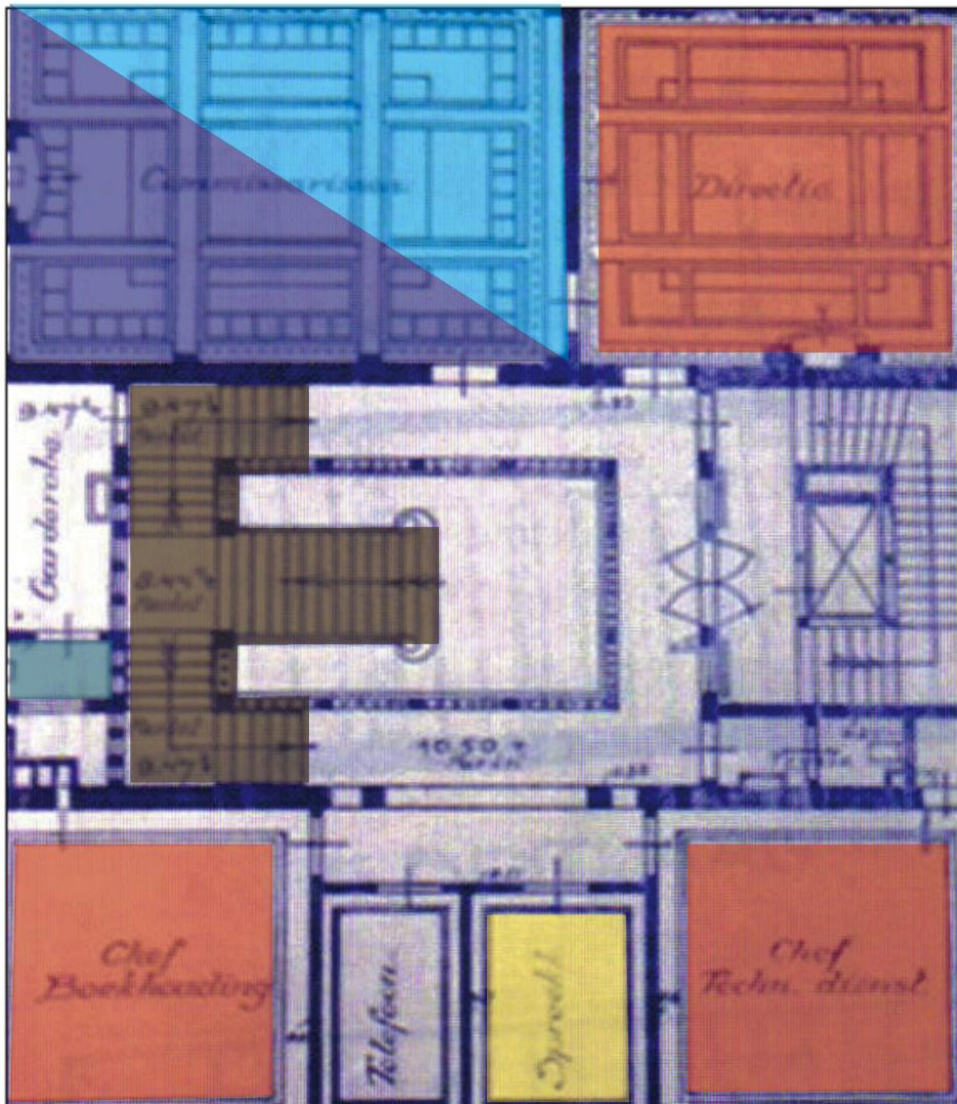

Plattegrond eerste verdieping

HVA

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

HVA: plattegronden bel-etage en eerste verdieping

Plattegrond eerste verdieping

Graan Elevator Maatschappij

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Graan Elevator Maatschappij: plattegrond eerste verdieping

Plattegrond eerste
verdieping

Plattegrond eerste verdieping

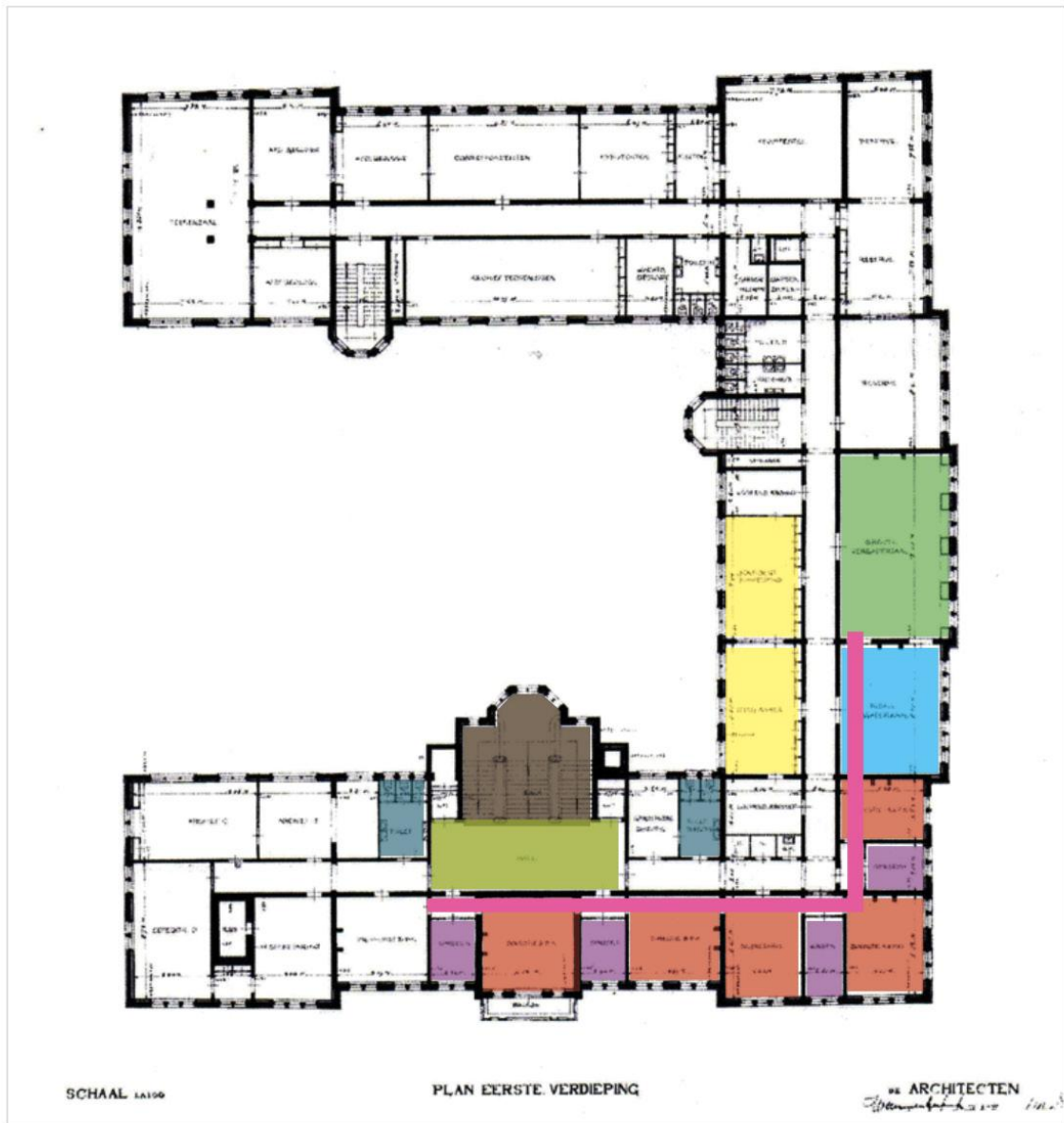
Plattegrond tweede verdieping
(overeenkomstig de eerste verdieping)

Plattegrond derde verdieping

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Scheepvaarthuis, plattegronden: eerste, tweede en derde verdieping

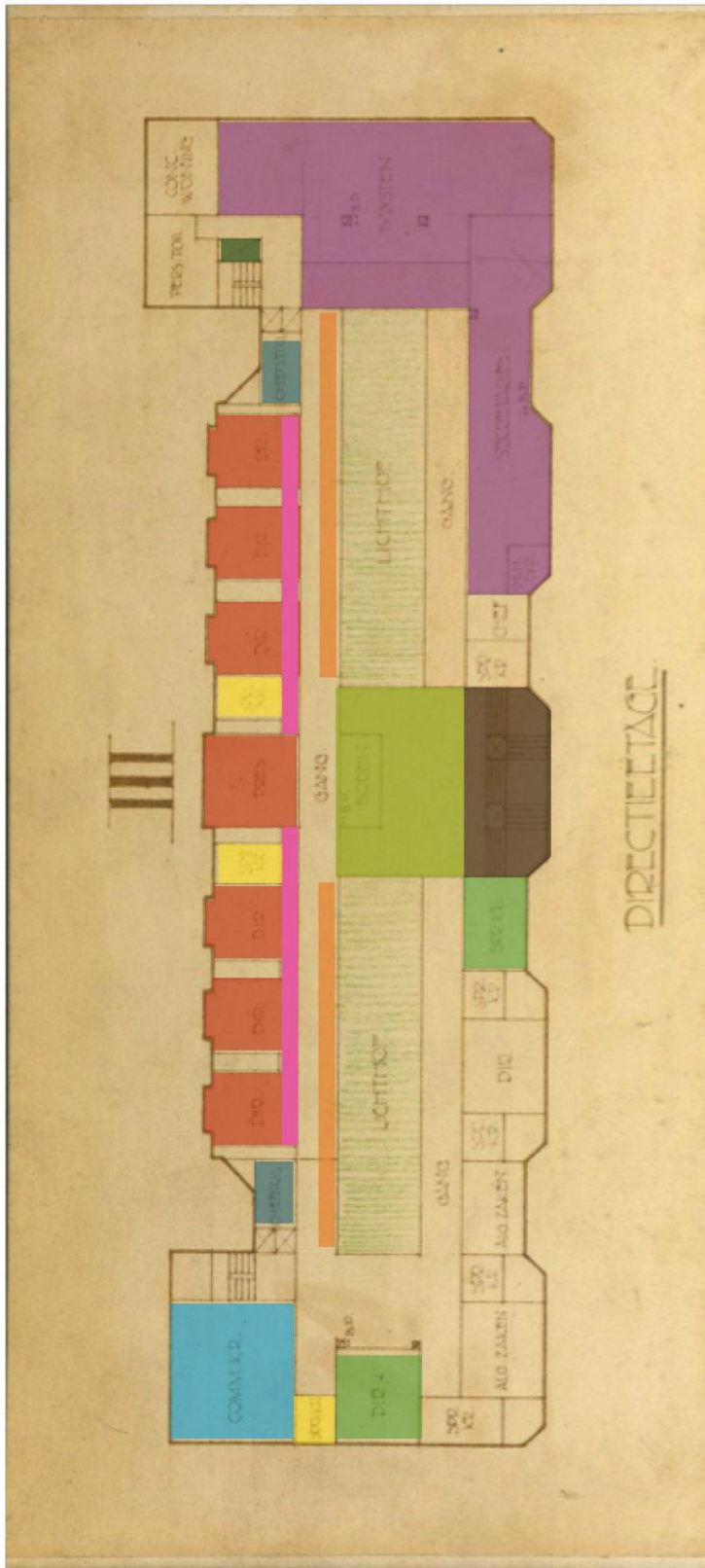

Plattegrond kantoorgebouw eerste (directie-)verdieping

Bataafse Petroleum Maatschappij

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Bataafse Petroleum Maatschappij: eerste (directie-) verdieping

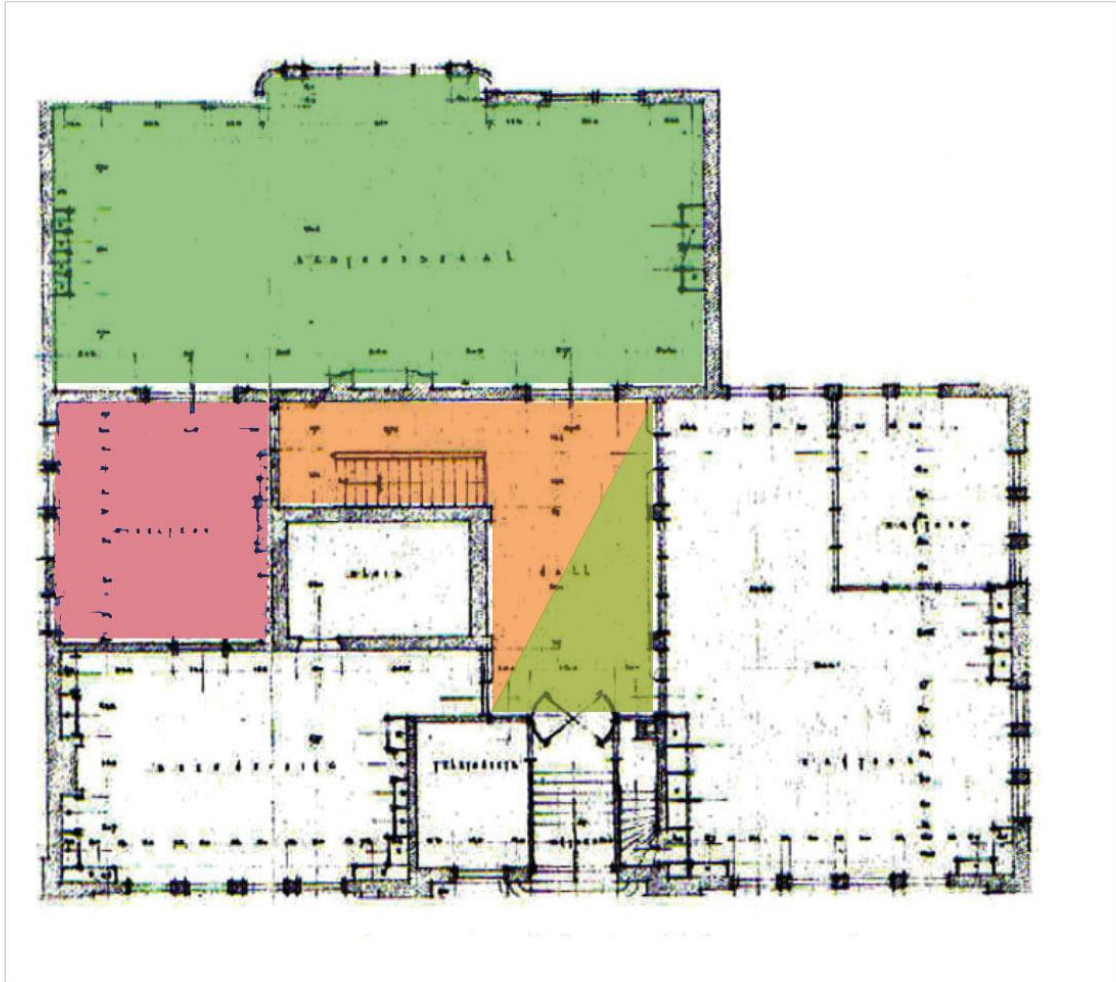

NHM

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Nederlandse Handel Maatschappij, tweede verdieping

N.B.: De aanduiding III (I = parterre en II= insteekparterre) is na de ingebruikname niet meer gebruikt.

Plattegrond bel-etage kantoorgebouw

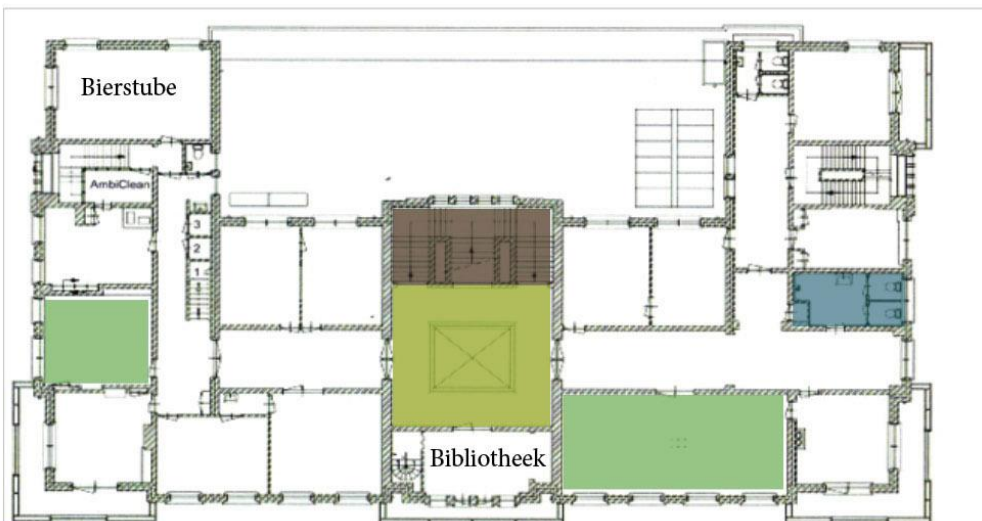
Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek te Stampersgat

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Kantoorgebouw Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek Stampersgat: bel-etage

Plattegrond kantoorgebouw bel-etage

Plattegrond kantoorgebouw eerste verdieping

De Drie Hoefijzers

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Drie Hoefijzers, bel-etage en eerste verdieping

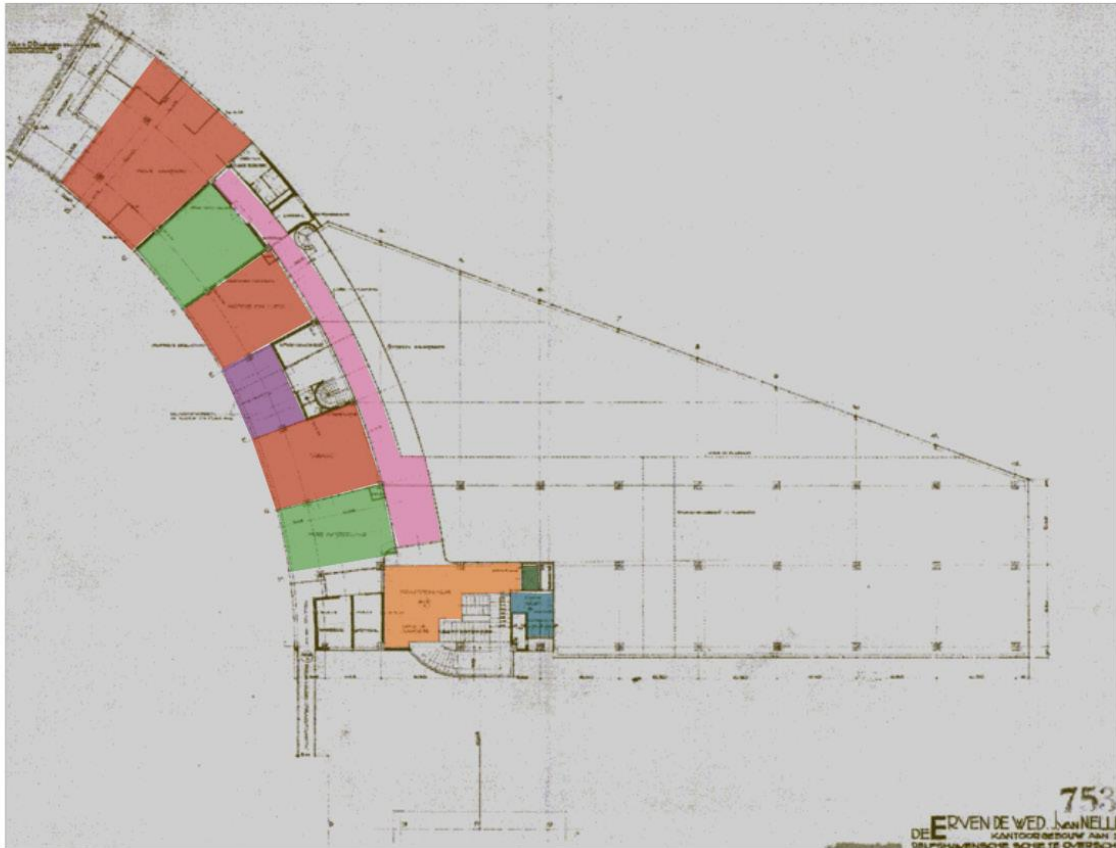

Plattegrond plattegrond. Schetsontwerp van de begane grond door G. Hoekzema Vzn. d.d. 14-9-1928 (zonder bestuurskamer).

Nutsspaarbank Kampen

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Nutsspaarbank Kampen, begane grond

Plattegrond entresol (directievleugel) van het kantoorgebouw

Van Nellefabriek

- Directiekamer
- Bestuurskamer
- Commissarissenkamer
- Vergaderkamer
- Spreekkamer
- Wachtkamer
- Secretariaat
- Directielift
- Directietrap
- WC
- Enfilade
- Hal

Van Nellefabriek: plattegrond directievleugel (entresol)

Bijlage

Inventarisatie bedrijfs- en kantoorgebouwen uit de onderzoeksperiode

Nederlandsche Bank, Oude Turfmarkt 127-129 Amsterdam, 1869 -1895, W.A. Froger, neoclassicisme, rijksmonument 5780, geen vermelding interieur.

Kantoorgebouw met opslagruimte Rokin 58 Amsterdam, 1898, G. van Arkel, art nouveau, rijksmonument 518454, kantoren op de verdiepingen, vergaderkamer op de 2de verdieping. Geen vermelding van overlevering.

Handels Vereniging Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 162 Amsterdam, 1888-1927, A.L. van Gendt, neorenaissance, rijksmonument 518445, gaaf overgeleverde directiekamers.

Groninger Museum, Praediniussingel Groningen, 1894-1907, C.H. Peters, neogotiek rijksmonument 486286, geen vermelding interieur.

Villa Heineken, Tweede Weteringplantsoen 21 Amsterdam, 1891, A.L. van Gendt, neorenaissance, rijksmonument 518483, in gebruik als directiekantoor.

Hulstkampgebouw, Maaskade 119 Rotterdam, 1892, J.P. Stok, neorenaissance, rijksmonument 513924, overgeleverd interieur (woonhuis).

De Nederlanden van 1845, Muntplein 4, Amsterdam, 1894-1895/1910-1911, H.P. Berlage, rationalisme, rijksmonument 3728, geen vermelding overgeleverde (directie-)kamers.

De Nederlanden van 1845, Kerkplein 1,2,3 Den Haag, 1895, H.P. Berlage, rationalisme, rijksmonument: 17622, geen vermelding overgeleverde (directie-)kamers.

Het Witte Huis, Wijnhaven 3-5 Rotterdam, 1898-1898, W. Molenbroek, eclectisch, rijksmonument 334003, geen vermelding interieur.

Gemeente Archief Rotterdam, Mathenesserlaan 315 Rotterdam, W.P. Logeman, 1898, neorenaissance, rijksmonument 524367, overgeleverde directiekamer/kantoor.

Directiekantoor RPS, van Baerlestraat 27 Amsterdam, 1899-1901, D.E.C. Knuttel, eclectisch, rijksmonument 287, geen vermelding overgeleverde (directie-)kamers.

AND-gebouw, Henri Polaklaan 9 Amsterdam, 1899-1900, H.P. Berlage, rationalisme, **rijksmonument 1509**, geen vermelding overgeleverde (bestuurs-)kamers.

Hoofdkantoor Westergasfabriek, Zwanenburgwal Amsterdam, ca. 1900, I. Gosschalk, neorenaissance, stadsdeelkantoor van stadsdeel Westerpark.

Kantoorgebouw RVS (Het Witte Huis), Raadhuisstraat 2 Amsterdam, 1899-1901, J. en C. Verheul, Jugendstil, rijksmonument 4748, geen vermelding interieur etc.

Holland Amerikalijn, Wilhelminapier 1 Rotterdam, 1901, J. Müller en C.M. Droogleever Fortuyn, overgangsstijl, rijksmonument 513872, overgeleverd directiekantoor, nu hotel.

The Marine Insurance Company Ltd., Rokin 69 Amsterdam, 1901, G. van Arkel, art nouveau, rijksmonument 518463, geen vermelding interieur etc.

Rotterdamse Droogdok Maatschappij (RDM), Heijplaat Rotterdam, 1902, H.A.J. Baanders, rijksmonument , wordt aangewezen. Overgeleverd directiekantoor.

Haarlemsche Melkinrichting Hartelus Kruisweg 70 Haarlem, 1902, Jacob van den Ban, 1918 verbouwd, Jugendstil, rijksmonument 513398, overgeleverd (directie-)interieur.

Kantoorgebouw met woonhuis en winkel, Stoomvaart Maatschappij Nederland, Prins Hendrikkade 159 / Peperstraat 1-5, Amsterdam, 1902-1903, A.L. van Gendt , rationalisme als de Art Nouveau, rijksmonument 518429, geen vermelding interieur.

Nieuwsblad van het Noorden, Gedempte Zuiderdiep 24 Groningen, 1903, G. Nijhuis, art nouveau, rijksmonument nummer: 485581, overgeleverde directiekamer.

Hudig & Veder, Willemskade 23-24 Rotterdam, 1904, F. Koch, beeldbepalend object. Overgeleverd directiekantoor niet bekend.

Piëtas, Drift 9 Utrecht, 1904-1906, J.A. van Straaten, in de trant van Berlage, rijksmonument 514247, geen interieurvermelding.

Gasfabriek, Schaapsweg 2 Ede, 1904 en 1907, H. Noorman Kzn., rijksmonument 507525, geen vermelding kantoor en interieur.

Astoriagebouw, Keizersgracht 174-176, 1016DW Amsterdam, 1904-1905, G. van Arkel en H.H. Baanders, nieuwe kunststijl, rijksmonument 518354, gedeeltelijk oorspronkelijke interieurdelen overgeleverd.

Directiekantoor Koninklijke Gist- en Spiritusfabriek, Wateringseweg 1 Delft, 1905, K. Muller en B. Schelling, traditionalistisch, classicistisch/Berlagiaans, rijksmonument 525332, overgeleverd directiekantoor.

Veilinggebouw Frederik Muller, Nieuwe Doelenstraat 16-18 Amsterdam, 1905, Gebr. van Gendt A.L. zn., neoclassicisme, rijksmonument 906, geen interieurvermelding.

Nederlandse Bank, Wijnstraat 209 Dordrecht, 1906, Gebroeders van Gendt A.L. zn., overgangsstijl, rijksmonument 522347, interieur gaaf overgeleverd.

Bank Labouchère Oyens & Co (Kasassociatie), Spuistraat 172 Amsterdam, 1906-1908, F.W.M. Poggenbeek, neoclassicistisch/Berlagiaans, rijksmonument 518453, geen specifieke vermelding directiekantoor.

Kantoorgebouw Haagse Gasfabriek, Trekvlietplein 6A, Den Haag, 1905-07, E. Albers, M. Benjamins, K. Havelaar en L. Kanneworff, rijksmonument 459736, geen specifieke vermelding directeurskamer.

Kantoorgebouw Veerhaven 7 Rotterdam, 1907-1909, overgangsstijl, rijksmonument 513910, geen overgeleverd interieur.

Bankgebouw Ledeboer & Co, Wierdensestraat 2 Almelo, 1908, A.G. Beltman, neorenaissance, rijksmonument 507694, geen vermelding overgeleverd interieur.

Keizersgracht 494, Amsterdam, 1909 (*In het huis van de Dichter*, Jan Brokken, Amsterdam/Antwerpen 2008, p. 275. Directiekamers gedeeltelijk overgeleverd.

Kantoorgebouw Veerhaven 4 Rotterdam, 1909, J.P. Stok Wzn., overgangsstijl, rijksmonument 513916, geen interieurvermelding.

Het Elevatorhuis, Parklaan 8 Rotterdam, 1909, Michiel Brinkman, Um-1800 stijl, rijksmonument 513914, directiekantoor overgeleverd.

Scheepvaarthuis/kantoor Goudriaan, Veerhaven 2 Rotterdam, 1909 /1948, J.P. Stok Wzn. D. Roosenburg (uitbreiding), overgangsstijl, rijksmonument 513916, geen interieurvermelding

Ritmeesterfabriek, Kerkewijk65 Veenendaal, 1910, Gemeentelijk monument, geen interieurvermelding

De Kuyper, Buitenhavenweg 98 Schiedam, 1910-1911, rijksmonument 525380, geen specifieke kantoren overgeleverd.

Vlisco, Helmond, 1911, geen nadere informatie.

Effectenbeurs Beursplein 5 Amsterdam, 1911-1913, J. Cuypers, Um-1800 stijl, rijksmonument 518417, bestuurskantoor overgeleverd.

Grasso's Koninklijke Machinefabrieken, Den Bosch, Parallelweg 25-27 Den Bosch, 1912, F.C. de Beer, overgangsstijl, rijksmonument 522433, geen vermelding overgeleverd interieur.

Heidemaatschappij, Sickeszplein 1, Arnhem 1912-1913, de Bazel, rationalisme, rijksmonument 516834, geen directiekantoor overgeleverd.

Voormalige goud- en zilverfabriek H. Drijfhout & Zn., Nes Amsterdam, 1912-1913, Joseph Herman, traditionalisme, rijksmonument 518490, geen kantoorinterieur overgeleverd.

Directiekantoor Gelderman en Zonen, Spoorstraat 36 Oldenzaal, 1915, K. Muller, traditionalistisch, gemeentelijk monument, nog als kantoor in gebruik.

P.G.C. Hajenius, Gebouw De Rijnstroom, Rokin 92-96 Amsterdam, A.D.N. en J.G. van Gendt, 1913-1914, Um-1800 stijl, rijksmonument 518452, Van Gendt-interieur, directiekantoor wordt niet vermeld.

Van Uden Scheepvaart, Veerhaven 14-15 Rotterdam, de Roos & Overeijnder, 1910-1915, overgangsstijl, rijksmonument 513913, gaaf directiekantoor overgeleverd.

Droste, Noorder Buiten Spaarne Haarlem (Vaassen), ca. 1911-1922, J. van de Ban en J.J. van Noppen, overgangsstijl en rationalisme, rijksmonument, 513360, geen interieurvermelding.

Scheepvaarthuis, 1912-1916, J.M. van der Mey, M. de Klerk en P. Kramer, expressionisme, rijksmonument 4158, directiekantoren overgeleverd.

Koninklijke Buisman, Zomerdijk 34 Zwartsluis, 1913. Geen informatie over directiekantoren.

Stoomspinnerij Twente, Twenteplein 3-9 Almelo, 1914/1920, A.G. Beltman, rijksmonument 507707, interieur ingrijpend gewijzigd.

Westerkadehuis, Westerkade 1, 3016CL Rotterdam, 1914-1916, J.P. Stok Wzn. en G. Diehl, overgangsstijl, rijksmonument nummer 513917, geen vermelding overlevering van interieur.

Bankgebouw, Vissersdijk 4 Dordrecht, 1915, Gebroeders van Gendt A.L. zn., neorenaissance, rijksmonument 521767, interieur geheel verbouwd.

Ooms Makelaars, Maaskade 113 Rotterdam, 1915, de Roos en Overeijnder, overgangsstijl, rijksmonument 513920, gaaf directiekantoor overgeleverd.

Kantoorgebouw distilleerderij, Schie 38 Schiedam, 1915, Vink en Gort, neorenaissance, rijksmonument 525433, geen vermelding kantoorinterieur.

BPM, Carel van Bylandtlaan 30 Den Haag, 1915-1917, J.J. en M.A. van Nieukerken, nieuwe historiserende stijl, rijksmonument 452730, gaaf directiekantoor overgeleverd.

Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2 Amsterdam, 1915-1926, J.J. en M.A. van Nieukerken, nieuwe historiserende stijl, rijksmonument 526987, een enkele bestuurskamer is overgeleverd.

Pierson en Co., Herengracht 206-214 Amsterdam, 1917-1918, Gebr. van Gendt A.L. zn. , neoclassicisme, rijksmonument 518353, directievertrekken, geen vermelding overlevering hiervan.

Radio Kootwijk, Turfbergweg 12 Kootwijk, 1919, J. Luthmann, expressionisme, rijksmonument 46517, geen informatie over interieur.

Nationale Bank, Nieuwstraat 2 Terneuzen, 1920, expressionisme, rijksmonument 508129, interieurbeschrijving.

Scheepvaart Vereniging Zuid, Pieter de Hoochweg 110 Rotterdam, 1920-1922, Willem Kromhout, expressionisme, rijksmonument nummer 524326, interieurbeschrijving.

Rotterdamse Lloyd Lloydstraat 31-41 Rotterdam, 1920-1922, W. Kromhout Czn., expressionisme, rijksmonument 524323, gaaf directiekantoor overgeleverd.

Nederlandse Handelmaatschappij, Kneuterdijk 1, Den Haag. 1920-1924, J. en M.A. van Nieukerken, neorenaissance, rijksmonument 459722, geen exacte interieurbeschrijving.

Nederlandse Handel Maatschappij, Vijzelstraat, Amsterdam, 1920-1926 K.P.C. de Bazel, rationalisme, rijksmonument 46509, gaaf directiekantoor overgeleverd.

Tabakshandelmaatschappij, Rokin 109 Amsterdam, J. Londen, Americanisme, 1920-1923, rijksmonument 518461, geen interieurbeschrijving.

De Inktpot, NS Hoofdkantoor nr. III, Moreelsepark 3, 1921-1922, G.W. van Heukelom, expressionisme, rijksmonument 46955, geen interieurbeschrijving.

Bankgebouw Vismarkt 54-54A Groningen, 1923-1924, Kuiler & Drewes, bouwstijl met kenmerken ontleend aan de oude Egyptische en Assyrische bouwkunst, rijksmonument 486673, geen interieurbeschrijving.

De Nederlanden van 1845, Groenhovenstraat Den Haag, 1924-1927, H.P. Berlage, rationalisme, rijksmonument: 452731, oorspronkelijke interieur niet meer aanwezig, meubilair in de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag.

Koninklijke Lederfabrieken, Almijstraat 14 Oisterwijk, 1924-1928, F. Hildner, zakelijk expressionisme, rijksmonument 519951, interieur gedeeltelijk overgeleverd.

Raymakers, Kanaaldijk Noordwest 49 Helmond, 1925, rijksmonument 21445, geen interieurbeschrijving

Directiekantoor van Nellefabriek, Van Nelleweg 1 Rotterdam, 1925-1929, J.A. Brinkman en L.C. van de Vlucht, functionalisme, rijksmonument 521881, directiekantoor overgeleverd.

Rode Olifant, Zuid-Hollandlaan 7 Den Haag, 1925-1936, De Roos en Overeijnder, gemeentelijk monument. Geen directiekantoor overgeleverd

Textielfabriek L. van Heek en Zn., Gronausestraat 309 Losser, 1926-1928, functionalisme, rijksmonument 513506, geen interieurbeschrijving.

Kantoorgebouw Apeldoornse Gasfabriek, Stationsstraat 125 Apeldoorn, 1927, G.W. van de Beld, gemeentelijk monument 0200/WN969, geen interieurbeschrijving.

Koninklijke Talens B.V., Sophialaan 46 Apeldoorn, 1927, G.W. van de Beld, functionalisme, gemeentelijk monument, geen interieurbeschrijving.

Drie Hoefijzers, Ceresstraat 1 Breda, 1927, F.P. Bilsen en Zoon, nieuwe Haagse school, rijksmonument 459722, directiekantoor gaaf overgeleverd.

Directiekantoor De Telgraaf, 1927-1929, Henk Wouda, Nieuwe Haagse School, bestaat niet meer.

Raadhuis Hilversum, Dudokpark 1 Hilversum, 1927-1931, W.M. Dudok, kubistisch / expressionistisch, rijksmonument 46773, burgemeesterskamer is aanwezig.

Voormalig kantoorgebouw Suikerfabriek, Noordzeedijk 113 Stampersgat, 1928, expressionisme, rijksmonument 519462, enkele vertrekken gaaf overgeleverd.

De Volharding, Grote Markt 22-24 Den Haag, 1928, J.W.E. Buijs en J.B. Lürsen, gemengd Nieuwe Zakelijke, constructivistisch-expressionistische trant , rijksmonument 46617, geen interieurbeschrijving.

Nederlandsche Zinkwit Maatschappij, Ingenieur Rocourstraat 28 Eijsden, 1928, V.F. Marres en W.J. Sandhövel, traditionalistisch, rijksmonument nummer 499016, directiekantoor overgeleverd.

Nutsspaarbank Kampen, Burgwal 43, 1928-1932, G. Hoekzema, traditionalistisch, rijksmonument 512048, bestuurskantoor is gaaf overgeleverd.

Essencefabriek Polak & Schwartz, Provincialeweg 128 Zaandam, 1929-1930, J. Coenraad, functionalisme, rijksmonument 508797, geen directiekantoor overgeleverd.

Rijksmuseum Twente, Lasondersingel 129 Enschede, 1929-1930, Karel Muller, traditionalistisch, directeurskamer overgeleverd.

De Nijverheid, Vugtherstraat 280 's-Hertogenbosch, 1930, functionalisme, rijksmonument nummer 522523, directiekantoor (grotendeels) overgeleverd.

De Porceleyne Fles, Rotterdamseweg 196 Delf, 1930, T.H. Lector en A. van der Lee, expressionisme/functionalisme, rijksmonument 525284, directiekamers overgeleverd.

Bunghuis, Spuistraat 210 Amsterdam, 1934, Gebr. van Gendt A.L. zn. in samenwerking met W.J. Klok, functionalisme, rijksmonument 518486, geen directiekantoor overgeleverd.

Bedrijfs- en kantoorgebouwen van bekende Nederlandse bedrijven

WSB, (Burgers, ENR), De Hemmen 91 Drachten, 1896

Kalkzandsteenfabriek van Herwaarden, Hillegom, directiekamers in museum de Tulp

Koek en Beschuitfabriek Verkade, Wormer

Dru, Ulft, zie ook IJzermuseum

Thieme Arnhem / Zutphen, drukkerij Thieme te Nijmegen, gaf in 1913 een herinneringsboekje uit

Koopmans Koninklijke Meelfabrieken, De Merodestraat 3 Leeuwarden

Koninklijke Tichelaar Makkum

Koninklijke Boskalis Westminster N.V., Rosmolenweg 20 Papendrecht, jubileumboek 'Verdiept Verleden', ISBN 9789085069492

Schaatsenfabriek Nooitgedagt IJlst, gebouwen zijn gesloopt, c.q. herbestemd

Touwfabriek G. van der Lee, Ouderwater

Bijlage

Groslijst van bedrijfs- en kantoorgebouwen voor het onderzoek

Gemeente Archief Rotterdam, Mathenesserlaan 315 Rotterdam, W.P. Logeman, 1898, neorenaissance, rijksmonument 524367

Holland Amerikalijn, Wilhelminapier 1 Rotterdam, 1901, J. Müller en C.M. Droogleever Fortuyn, overgangsstijl, rijksmonument 513872

Handels Vereniging Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 162 Amsterdam, 1888-1927, A.L. van Gendt, neorenaissance, rijksmonument 518445

Villa Heineken, Tweede Weteringplantsoen 21 Amsterdam, 1891, A.L. van Gendt, neorenaissance, rijksmonument 518483

Rotterdamse Droogdok Maatschappij (RDM), Heijplaat Rotterdam, 1902, H.A.J. Baanders, rijksmonument , wordt aangewezen

Haarlemsche Melkinrichting Hartelus Kruisweg 70 Haarlem, 1902, Jacob van den Ban, Jugendstil, rijksmonument 513398

Nieuwsblad van het Noorden, Gedempte Zuiderdiep 24 Groningen, 1903, G. Nijhuis, art nouveau, rijksmonument nummer: 485581

Directiekantoor Koninklijke Gist- en Spiritusfabriek, Wateringseweg 1 Delft, 1905, K. Muller en B. Schelling, traditionalistisch, classicistisch/Berlagiaans, rijksmonument 525332

Bank Labouchère Oyens & Co (Kasassociatie), Spuistraat 172 Amsterdam, 1906-1908, F.W.M. Poggenbeek, neoclassicistisch/Berlagiaans, rijksmonument 518453

Bankgebouw Ledeboer & Co, Wierdensestraat 2 Almelo, 1908, A.G. Beltman, neorenaissance, rijksmonument 507694

Het Elevatorhuis, Parklaan 8 Rotterdam, 1909, Michiel Brinkman, Um-1800 stijl, rijksmonument 513914 , gaaf directiekantoor overgeleverd.

Scheepvaarthuis/kantoor Goudriaan, Veerhaven 2 Rotterdam, 1909 /1948, , J.P. Stok Wzn. D. Roosenburg (uitbreiding), overgangsstijl, rijksmonument 513916

De Kuyper, Buitenhavenweg 98 Schiedam, 1910-1911, rijksmonument 525380

Van Uden Scheepvaart, Veerhaven 14-15 Rotterdam, de Roos & Overeijnder, 1910-1915, overgangsstijl, rijksmonument 513913

Effectenbeurs Beursplein 5 Amsterdam, 1911-1913, J. Cuypers, Um-1800 stijl, rijksmonument 518417

Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade 108 Amsterdam, 1912-1916, J.M. van der Mey, M. de Klerk en P. Kramer, expressionisme, rijksmonument 4158

Westerkadehuis, Westerkade 1, 3016CL Rotterdam, 1914-1916, J.P. Stok Wzn. en G. Diehl, overgangsstijl, rijksmonument nummer 513917

BPM, Carel van Bylandtlaan 30 Den Haag, 1915-1917, J.J. en M.A. van Nieukerken, nieuwe historiserende stijl, rijksmonument 452730

Scheepvaart Vereniging Zuid, Pieter de Hoochweg 110 Rotterdam, 1920-1922, Willem Kromhout, expressionisme, rijksmonument nummer 524326

Rotterdamse Lloyd Lloydstraat 31-41 Rotterdam, 1920-1922, W. Kromhout Czn., expressionisme, rijksmonument 524323

Nederlandse Handelmaatschappij, Kneuterdijk 1, Den Haag. 1920-1924, J. en M.A. van Nieukerken, neorenaissance, rijksmonument 459722

Nederlandse Handel Maatschappij, Vijzelstraat, Amsterdam, 1920-1926 K.P.C. de Bazel, rationalisme, rijksmonument 46509

De Inktpot, NS Hoofdkantoor nr. III, Moreelsepark 3, 1921-1922, G.W. van Heukelom, expressionisme, rijksmonument 46955

Rode Olifant, Zuid-Hollandlaan 7 Den Haag, 1925-1936, De Roos en Overeijnder, gemeentelijk monument

Directiekantoor van Nellefabriek, Van Nelleweg 1 Rotterdam, 1927-1930, J.A. Brinkman en L.C. van de Vlugt, functionalisme, rijksmonument 521881

Drie Hoefijzers, Ceresstraat 1 Breda, 1927, F.P. Bilsen en Zoon, nieuwe Haagse school, rijksmonument 459722

Nederlandsche Zinkwit Maatschappij, Ingenieur Rocourstraat 28 Eijsden, 1928, V.F. Marres en W.J. Sandhövel, traditionalistisch, rijksmonument nummer 499016

Kantoorgebouw Beetwortelsuikerfabriek, Noordzeedijk 113 Stampersgat, 1928, expressionisme, rijksmonument 519462

Nutsspaarbank, Burgwal 43 Kampen, 1928-1932, G. Hoekzema, traditionalistisch, rijksmonument 512048

De Porceleyne Fles, Rotterdamseweg 196 Delf, 1930, T.H. Lector en A. van der Lee, expressionisme/functionalisme, rijksmonument 525284